

Фундатори українотворення

Петро М'ЯСОЇД

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ
І ТВОРЧІСТЬ В.А. РОМЕНЦЯ
(ДО 95-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Petro MYASOID

**CULTURAL-HISTORICAL PSYCHOLOGY AND V.A. ROMENETS' CREATIVITY
(To the 95th anniversary of his birth)**DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.016>

УДК: 141.7-8 : 159.9.01

“Природа людини невичерпна.
Бачити її можливо лише з певної позиції,
щоб взагалі можна було що-небудь збагнути”.
(Володимир Роменець)

СЛОВА ВДЯЧНОСТІ

Безмежно вдячний Олені Олександрівні Бойко, дружині академіка В. А. Роменця, за подаровані книги і рукописи Володимира Андрійовича, теплі слова, підтримку, допомогу в моїх починаннях.

Щиро дякую колегам, котрі відповідали на мої запитання, надсилали статті, книги й сприяли поступу цього дослідження: К. О. Абульхановій, д. філос. н., проф., акад. РАО (ИП РАН); А. А. Алексєєву, к. психол. н., проф.; О. Г. Асмолову, д. психол. н., акад. РАО (МГУ); Г. О. Баллу, д. психол. н., проф., чл.-кор. НАПН України; Н. А. Бастун, к. психол. н., п. н. с. (Ин-тут психології ім. Г. С. Костюка); Л. Д. Божович, д. психол. н., проф. (ПИ РАО); Н. П. Бусигіній, к. психол. н., доц. (МГППУ); О. Л. Вакуленку, к. психол. н., доц. (КНУ ім. Т. Шевченка); Ф. Ю. Василюку, д. психол. н., проф.; О. Л. Венгеру, д. психол. н., проф. (Dubna State University); Б. М. Величківському, д. психол. н., проф., d. rer. nat, чл.-кор. РАН (МФТИ); Н. Вересову, к. психол. н., проф. (Monash University); Ю. В. Громико, д. психол. н., проф., акад. РАЕН (Ин-тут опережающих исследований); М. Г. Гу-

сельцевій, д. психол. н., доц. (ПИ РАО); А. Деларі-молодшому, м. психол., проф. (Universidade Estadual de Campinas); О. М. Ждан, д. психол. н., проф., член-кор. РАО (МГУ); К. Ю. Завершневій, к. психол. н., доц. (НИУ ВШЭ); В. П. Зінченку, д. психол. н., проф., акад. РАО; В. В. Знакову, д. психол. н., проф. (ИП РАН); В. А. Іваннікову, д. психол. н., проф., акад. РАО (МГУ); З. С. Карпенко, д. психол. н., проф. (Прикарпатський НУ ім. В. Стефаника); М. Коулу, д. психології, проф. (University of California); В. О. Кольцовій, д. психол. н., проф.; В. Т. Кудрявцеву, д. психол. н., проф. (РГГУ); Д. О. Леонтєву, д. психол. н., проф. (НИУ ВШЭ); А. Д. Майданському, д. філос. н., проф. (БелГУ); С. Д. Максименку, д. психол. н., проф., акад. НАПН України (Ин-тут психології ім. Г. С. Костюка); Т. Д. Марцинковській, д. психол. н., проф. (ПИ РАО); Маслюку А. М., к. психол. н., доц. (Ин-тут психології ім. Г. С. Костюка); В. О. Медінцеву, к. психол. н. (Ин-тут психології ім. Г. С. Костюка); Б. Г. Мещерякову, д. психол. н., проф. (Dubna State University); М. М. Нечаєву, д. психол. н., проф., акад. РАО (МГППУ); Г. Парамей, д. психол. н., проф. (Liverpool Hope University); К. Ю. Патяєвій, к. психол. н., проф. (МГУ); В. А. Петровському, д. психол. н., проф. чл.-кор. РАР (НИУ ВШЭ); Ю. Т. Рождественському, к. психол. н., с. н. с. (Ин-тут психології ім. Г. С. Костюка); В. І. Слободчикову, д. психол., проф., чл.-кор. РАО (Ин-т розвитку дошкільного образования); О. Є. Соколовій, д. психол. н., доц. (МГУ); А. Стеценко, д. психології, повн. проф. (City University of New York); Є. В. Субботському, д. психол. н., проф. (Lancaster University); О. Сурмаві, к. психол. н., доц.; Т. Тео, д. психол., повн. проф. (York University); С. В. Тихомировій, к. психол. н. (ИП РАН); Г. Л. Тульчинському, д. філос. н., проф. (НИУ ВШЭ); О. М. Хайруліну, к. психол. н., доц. (НУОУ ім. І. Черняхівського), Л. О. Шатирко, с. н. с. (Ин-тут психології ім. Г. С. Костюка); М. Шафовалу, д. проф. (Український вільний університет); М. Г. Чесноковій, к. психол. н., доц. (МГУ); А. Ясницькому, д. психол. (University of Toronto).

Особлива вдячність А. В. Фурману – д. психол. н., проф., акад. АН ВШ України (ЗУНУ), гол. ред. ж-лу “Психологія і суспільство” – за плідну багаторічну співпрацю, якісне редагування моїх статей й, принагідно, за сам за журнал, числа якого бачать світ завдячуючи подвижницьким зусиллям Анатолія Васильовича. Відзначення на шпальтах журналу ювілейних дат від дня народження В. А. Роменця – цілковито його заслуга.

ЧАСТИНА І. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

20 травня 2021 року виповнилося 95 років від дня народження Володимира Андрійовича Роменця (1926–1998) – видатного українського психолога, професора Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, завідувача лабораторії історії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України, академіка АПН. Виразні оцінки життя і творчості вченого лунають у дослідженнях, приурочених до попередніх ювілейних дат (“Ars vetus...”, 2001; Психологія вчинку..., 2012; Академік В. А. Роменець..., 2016). К. О. Абульханова, котра була офіційним опонентом під час захисту вченим докторської дисертації (див.: М'ясоїд, 2016б), відгукуючись на прохання вшанувати його пам'ять, пише: “Опрацьований В. А. Роменцем напрям досліджень є унікальним і по-справжньому фундаментальним, поза як охоплює величезні історичні періоди розвитку психологічних знань і самого предмета психології, поширюючи закономірності цього розвитку стосовно масштабів всесвітньої психології, контексту світової культури”. Й завершуючи: “*На превеликий жаль, за життя найталановитішого психолога минулого століття масштабність й водночас глибина його концепції не була ні належним чином оціненою, ні навіть зрозу-*

мілюю” (Абульханова, 2016, с. 120, 124; курсив мій – П. М.).

Ситуація із розумінням глибини і значення творчості В. А. Роменця в українській психології не покращується, а погіршується. У колективній монографії співробітників лабораторії історії психології імені В. А. Роменця (!) Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України “Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку” немає розділу про творчість вченого! У складеному завідувачкою лабораторії параграфі “Проблема онтогенезу моралі та моральності в українській і світовій психології” немає навіть згадки про В. А. Роменця (Турбан, 2014), а це – провідна тема його творчості! У параграфі “Становлення української психології у другій половині ХХ століття” про В. А. Роменця згадується в одному реченні з посиланням на книгу 1978 р. (Музичук, 2014), з якої тільки розпочинаються його історико-психологічні дослідження! Навіть коли учні вченого – члени-кореспонденти та академіки НАПН України стверджують, що продовжують ідеї вчителя, доводиться захищати ці ідеї від спотворень, примітивізації, підпорядкування своїм, сумнівно, що науковим, інтересам (М'ясоїд, 2019). *Вітчизняна психологічна еліта начебто намагається викреслити ім'я вченого з науки, історію якої він само-віддано, титанічними зусиллями вивчав і яку*

збагатив внеском непересічної ваги. Справджуються слова А. В. Фурмана, автора чи не найглибших проникнень в категоріальний лад творчості В. А. Роменця (Фурман, 2016, 2019а, 2019б, 2019в, 2020; Furman, 2016), про “одіссею української психології”, де “своїх правдивих авторитетів не визнавали, не поважали і, мабуть, ще довго не будуть сприймати як національний скарб” (Фурман, 2001, с. 10, курсив мій – П. М.). Миритися з цим не можна. Рухатися, нехтуючи здобутками вчених непересічного рівня, ігноруючи логіку історії психології, означає рухатись в нікуди.

К. О. Абульханова розпочинає статтю словами: “Історія науки – не тільки її минуле, вона розкриває загальну стратегію її побудови й таким чином виводить до майбутнього, дозволяючи прогнозувати розробку пріоритетних наукових напрямів” (Абульханова, 2016, с. 120). *Звертання до творчості В. А. Роменця з нагоди дня народження вченого – не данина минулому психології, а й можливість поглянути на її теперішнє й поставити питання на майбутнє.*

Актуальність дослідження. Дослідники творчості В. А. Роменця однакостайні в твердженні: його теорія вчинку становить собою величну систему культурно-історичної психології. Але ж культурно-історичною вважають теорію Л. С. Виготського (1896–1934). Під цією назвою діє міжнародне товариство (<https://www.iscar.org>), група у Фейсбук (<https://www.facebook.com/groups/564569043580624>), є журнал (<https://psyjournals.ru/kip>), де оприлюднюються дослідження представників “школи Виготського” з різних країн світу, під цією назвою вона відома в сучасній психології (The Cambridge..., 2014).

Творчість Л. С. Виготського і культурно-історична психологія. Праці вченого перекладаються багатьма мовами світу й за оцінкою прибічників його ідей, визначають стан сучасної психологічної науки (Асмолов, 2014; Бэххёрст, 2006; Вересов, 2007; Коул, 2009; Кудрявцев, 2016; Майданский, 2021; Максименко, 2002; Эльконин, 1994; Эльконин,

1989а, 1989б; Cole, 1998; Kozulin, 1990; Daniels, 2008а, 2008б; Dafermos, 2018; González Rey, 2009, 2017а; Maksymenko, 2021; Miller, 2014; Newman, Holzman, 2014; Smagorinsky, Cole, Braga, 2017; Stetsenko, 2016а, 2016б; Veresov, 1998; Wertsch, 1985; Zavershneva, 2016). Мовлять про “бум Виготського” (Коул, 2012; Мещеряков, 1999) й справді, кількість досліджень, виконаних у рідні позиції вченого, вже не піддається обліку. Постає навіть “культ Виготського” – сліпе поклоніння його ідеям (Пятигорский, 2006; Nevman, Hozman, 2014; Yasnitsky, 2019). Інакше не зрозуміти, чому це “критика концепції Л. С. Виготського в низці випадків заслуговує психіатричного аналізу” (Мещеряков, Зинченко, 2000, с. 109).

М. Коул, котрий першим переклав і опублікував праці Л. С. Виготського у США, пише, що доводилось “значно скорочувати книгу на тій підставі, що вона утримувала повторення або полеміку” (Cole, 2004, р. ix). Що ж до успіху проєкта, за який взявся за наполягання учня Л. С. Виготського О. Р. Лурія, то це стало для нього “повною несподіванкою... Робота здавалася застарілою, полеміка – або туманною, або такою, що давно втратила актуальність”, та невдоволення Л. С. Виготського тогочасною психологією – “нездатність визнати центральне положення культури та історії в психічному функціонуванні людини”, виявилось співзвучним оцінкам західних науковців багато років по тому (Коул, 2012, с. 129–130). На переконання М. Коула, успіху проєкта сприяла рецензія для “New York Review of Books” С. Тулміна¹. Останній, відзначаючи, що Л. С. Виготський прожив коротке, трагічне, але багате на ідеї життя, назвав його “Моцартом у психології” (Тулмин, 1981). Відтоді цей вислів наводять чи не в усіх книгах про творчість вченого.

Відзначають складнощі при спробі подати ідеї Л. С. Виготського як систему знань (Брушлинский, 1968, 1994, 2001; Вересов, 2007; Зинченко, 1993; Пятигорский, 2006; Щедровицкий, 2018; Ярошевский, 1993). Нові дані приносить “ревізіоністська революція у

¹ Є й інші пояснення популярності праць Л. С. Виготського: видаються після послаблення ідеологічного тиску в СРСР й викликають цікавість (Van der Veer, Velsiner, 1991); протистоять ідеям бігевіоризму й виводять психологію на принципово новий рівень розвитку (Stetsenko, 2020); постає нова дисципліна (Вересов, 2007; Коул, 1997; Кудрявцев, 2016); цьому сприяють зусилля популяризаторів його ідей (Мещеряков, Зинченко, 2000; Фрумкіна, 2006). Не останню роль тут відіграли психологи – емігранти із СРСР, котрі, поширюючи ідеї Л. С. Виготського, утверджували свій статус в західних університетах. Утім, наскільки ідеї, народжені в конкретному суспільстві, відповідають умовам життя іншого суспільства? Питання про співвідношення у психології “культурно-історичної” й “соціокультурної парадигм” залишається актуальним (Matusov, 2008).

виготськознавстві (Vygotsky studies)” (Завершнева, 2009; Ясницкий, 2011, 2012; Ясницкий, Ламдан, 2017; Liu, Matthews, 2005; Miller, 2014; van der Veer, Valsiner, 1991; van der Veer, 2007; 2011; Yasnitsky, 2010, 2011, 2012, 2018, 2019, 2021). З'ясується, що праці Л. С. Виготського включають в себе тексти, написані у різний час, ставиться під сумнів ступінь повноти й адекватності зібрання його творів, по-новому висвітлюється його наукова біографія. Радикальна оцінка лунає так: назва “культурно-історична теорія” не стосується ідей Л. С. Виготського (Кайлер, 2012; Фрумкіна, 2006; Keiler, 2019).

У текстах Л. С. Виготського слова “культурно-історична теорія” не зустрічаються. Вони з'являються в текстах звинувачень вченого у “педологічних збоченнях” (Размыслов, 1934; Феофанов, 1932). Далі, за принципом “ідентифікації з агресором”, застосовуються для “самопозначення одного з угруповань радянських психологів” (Кайлер, 2012, с. 34), котрі так “боролися з тими, хто вбачав в особливій увазі до культури і знакового опосередковування прихильність до ідеалізму..., рятуючи і парадигму, і самих себе” (Бэххёрст, 2006, с. 80, 81)². *Головне в іншому: ні про культуру, ні про історію людства у працях Л. С. Виготського не йдеться* (Верч, 1996; Гусельцева, 2007; Зинченко, 1993; Кайлер, 2012; Мещеряков, Зинченко, 2000; Няголова, 2018; М'ясоїд, 2016а; Пузырей, 2005; Тульвисте, 1988; Шкуратов, 1994; Фрумкіна, 2006; Ярошевский, 1993; Keiler, 2019; Wertsch, Tulviste, 1992).

Вважають, що поняття *культура* в культурно-історичній психології означає не стільки середовище людського життя чи “систему соціальних еталонів”, скільки “спосіб самостав-

лення людини, в якому виявляється її творчий потенціал” (Кудрявцев, 2016, с. 121). *Самоставлення в культурі – вияв перебування людини в культурі, а не характеристика цього процесу*. Твердження, що “більш справедливою є друга частина терміну культурно-історична психологія” (Wertsch, Tulviste, 1992, р. 551), що теорія Л. С. Виготського утримує в собі можливість подолання розриву між вказівкою на роль історії в розвитку психічного і розумінням, що історія в психології виступає “як потужний пояснювальний принцип” (Jovanović, 2015, р. 10), так само наптовхується на обмеження. *Визнавати роль історії в становленні психічного – не означає пояснювати місце, роль і призначення психічного у поступі історії*.

У творчості Л. С. Виготського виокремлюються періоди різного змісту (Завершнева, 2006; М'ясоїд, 2016а; Ярошевский, 1993; Elhammoumi, 2015; Yasnitsky, 2018). Перший період творчості у царині психології – рукопис 1925–1926 рр. “Психология искусства” (Выготский, 1986), книга “Педагогическая психология” (1926) й вихід, зрештою, на ідею психології, побудованої на підґрунті марксизму у рукопису 1927 “Исторический смысл психологического кризиса” (Выготский 19826). *В ідеях Л. С. Виготського переломлюються ідеї революційної епохи, в якій йому випадає жити* (Брунер, 2001; Завершнева, 2012; Фрумкіна, 2006)³. Зародження “культурно-історичної теорії Л. С. Виготського” знаходять в “Педагогической психологии” (Давыдов, 1996; Леонтьев, 1990). Насправді це *біологічне пояснення природи психічного*: “Дайте мені усі до однієї реакції новонародженої дитини і усі до однієї перехрещення впливів в структурі середовища, і я вам передбачу з математичною

² Л. С. Виготського звинувачують у зв'язку з Постановою ЦК ВКП(б) “О педологических извращениях в системе Наркомпросов” (1936, див.: О педологических..., 1974) через його праці в галузі педології, а слова “лженаукова, реакційна, антимарксистська і класово ворожа теорія” (Размыслов, 1934, с. 83), “антимарксистський характер його поглядів..., знуцання над нашою дітворою” (Руднева, 1937, с. 3, 23) не залишають сумніву, що тільки смерть (1936) рятує Л. С. Виготського від репресій. Що ж до звинувачень в “антимарксизмі”, то вони його “фактично вбили” (цит. за: Ярошевский, 1993, с. 16). Менше з тим, в історію психології Л. С. Виготський входить саме як марксист (див.: Леонтьев, 1982; Майданский, 2018, 2021; Морозов, 2002; Elhammoumi, 2015; Jovanović, 2015; Jones, 2019; Packer, 2008; Ratner, Silva, 2017; Stetsenko, 2004).

³ Слідом за ідеологами революційних перетворень на теренах колишньої Російської імперії, у статті 1930 р. він проголошує ідею “соціалістичної переробки людини” й говорить про формування “надлюдини”, людини вищого культурного розвитку (Выготский, 1997), висловлюючи переконання, що “психологія майбутнього – теорія і практика надлюдини – нагадуватиме нашу сучасну психологію тільки іменем” (Выготский, 1928, с. 45). У цій позиції Л. С. Виготського вбачають “епістемологічний расизм”, властивий “колоніалізму” в психології у вигляді ідеї культурної переваги одних людей над іншими (Bang, 2017). М. К. Мамардашвілі називав її “однією з найтрагічніших і найнісенітніших ідей ХХ століття” (цит. за: Зинченко, 2003, с. 3), проте у психології положення Л. С. Виготського про формування “надлюдини” продовжує обговорюватись (Yasnitsky, 2019).

точністю поведінку дорослого в кожен даний момент <...>. Уся людська культура, що стосується самої людини і її поведінки, являє собою не що інше, як таке пристосування інстинкту до середовища <...>. Основним законом виховання є закон формування умовних рефлексів” (Виготський, 1996 с. 30, 72, 188).

Ідеї, які називають культурно-історичними, викладаються в рукопису “Истории развития высших психических функций” (датується 1930 р.), й це підстава стверджувати, що теорія Л. С. Виготського має називатися *теорією розвитку вищих психологічних функцій* (Кайлер, 2012). Л. С. Виготський відштовхується від положень К. Маркса про становлення психології людини в процесі зміни способів виробництва предметів для задоволення її потреб й про радикальну зміну останньої в результаті революційних перетворень виробничих відносин й стверджує: завдячуючи історичному розвитку людства й удосконаленню засобів, які опосередковують взаємини між людьми, на зміну біологічним чинникам психічного розвитку приходять соціальні. Далі низка позицій: в історичному розвитку психіки людини й онтогенетичному розвитку дитини є “натуральна” і “культурна” лінії; вирішальна роль у перебудові першої належить “культурним знакам” (від жестів до символів, від “стимуляції” до “сигніфікації”); знак виконує функцію звільненого від матеріальної форми знаряддя, котре формує психіку людини у якісно відмінному від психіки тварин вигляді; в процесі розвитку дитини відбувається “вращування знаку”, так інтерпсихічне, соціальне стає інтрапсихічним, власним надбанням дитини й визначає рівень її досягнень (Виготський, 1983)⁴.

У наступні періоди у творчості Л. С. Виготського бачить світ “Мышление и речь”

(1934), де йдеться про генетичні коріння та “міжфункціональні зв’язки” між мисленням й мовленням, вводяться поняття *егоцентричного мовлення* та *значення* як “одиниці” мовного мислення (Виготський, 1982в). В інших, опублікованих по смерті, працях вводяться поняття *мозкова локалізація психічних функцій* (Виготський, 1960), *соціальна ситуація розвитку* (Виготський, 1984), *зона найближчого розвитку* (Виготський, 1996). В останній період творчості, він висловлює занотоване учнями рішення змінити напрям досліджень: перейти “від знаку до значення” й взяти курс на “вершинну психологію” – психологію свідомості (див.: Виготський, 1984а; Лурия, 2014). *Радикально змінюється “клітинка” пояснення природи психічного, функцію якої виконувало поняття культурного знаку*. Відтепер “клітинками” вважається *мовні значення та переживання* (Виготський, 1984б, с. 382–383). Нова лінія творчості обривається передчасною смертю вченого. *Теоретична система Л. С. Виготського залишається незавершеною*.

“Школа Виготського”. Сумніви викликає не тільки назва теорії Л. С. Виготського, а й існування наукової школи, названої його іменем (Брушлинський, 2001, 2003; Вересов, 2000; Завершнева, 2008; Кайлер, 2012; Майданський, 2018; Мареев, 2017; Мартинс, 2013; М’ясоїд, 2006; Мясоєд, 2010; Орлов, 2003; Ярошевський, 1992, 1993, 1995; Friedrich, 1991; Wertsch, Tulviste, 1992; Yasnitsky, 2021; Zavershneva 2016). З приводу ідей Л. С. Виготського і його учня О. М. Леонтьєва відзначають: “Перед нами *два різні світи ідей*” (Ярошевський, 1992, с. 94)⁵. Підстави для цього є: за О. М. Леонтьєвим, не спілкування, а предметна діяльність є основою перетворення

⁴ Критики теорії Л. С. Виготського у виокремлені “натуральної” і “культурної” ліній розвитку вбачають дуалізм у психології (Брушлинський, 1968, 1994; Громько, 1996; Рубинштейн, 1973; Packer, 2008). Прибічники теорії, навпроти, знаходять у цьому діалектику (Михайлов, 2001; Чеснокова, 2003). Варто взяти до уваги, що учень Л. С. Виготського О. М. Леонтьєв, котрий, на його переконання, знайшов точку перетину двох ліній розвитку в процесах пам’яті (Леонтьєв, 1931), пізніше назвав своє дослідження “найвним, неправильним” (цит. за: Запорожец, 1972, с. 553).

⁵ Співвідношення ідей Л. С. Виготського і О. М. Леонтьєва краще передає метафора “паралелограм” (М’ясоїд, 2006; Мясоєд, 2010; Miasoed, 2016). І для О. М. Леонтьєва, і для Л. С. Виготського психічне є продуктом опосередковувань взаємин людини з дійсністю засобами, виробленими упродовж історії людства. У “паралелограмі” це початкова точка, надалі лінії розходяться на максимальну відстань: найдовшою “діагоналлю” стає положення, за яким становлення психічного відбувається не через “вращування” культурного знаку (Л. С. Виготський), а через інтеріоризацію зовнішньої форми діяльності у внутрішню (О. М. Леонтьєв). Сходяться лінії тоді, коли учень починає стверджувати, що він продовжує ідеї вчителя (Леонтьєв, 1982, 1983). На цьому наголошують представники “школи О. М. Леонтьєва” (Соколова, 2021), та наявність “паралелограма” – ілюстрація принципово різних пояснень природи психічного.

інтерпсихічного в інтрапсихічне (Леонт'єв, 1983) й не переживання, а предмет потреби є мотивом діяльності (Леонт'єв, 1994). У 1930-і роки він взагалі знаходить в учителя ідеалістичні тенденції (Леонт'єв, 1998), а з приводу ідеї “від знаку до значення” занотує: “Словоцентризм системи... Де людина, світ? Де реальне ставлення людини до світу?” (Леонт'єв, 1994а, с. 23). У рукопису під назвою “К критике теории Л. С.”, який датується 1940–1941 рр., ще чіткіше: “Спочатку була справа (потім стало слово й в у цьому вся справа!)” (Леонт'єв, 1994б, с. 40), а наприкінці творчого шляху, в 1976, у цьому ж зв'язку: “Я – практика” (Леонт'єв, 2003, с. 40). Близького змісту закид, вже з приводу ідеї Л. С. Виготського про переживання як “клітинку” психології, в його учениці Л. І. Божович: “Психічні явища начебто вириваються з реальних життєвих відносин, в систему яких вони включені й усередині яких вони тільки й можуть отримати своє пояснення” (Божович, 1969, с. 157). Проте ні позицій О. М. Леонт'єва, ні позицій інших учнів Л. С. Виготського вона не приймає. *Те, що називають “школою Виготського” є сукупністю ідей суттєво віддаленого змісту. Ні Л. С. Виготський, ні його прибічники культуру й історію людства не досліджують. Назва дисципліни “культурно-історична психологія” не відповідає її змісту.*

Оцінки і позиції В. А. Роменця. Володимир Андрійович віддає належне намаганням Л. С. Виготського застосувати принцип історизму й провести моністичне тлумачення психічного, та його оцінка промовиста: “Певна методологічна неточність, яку допускає Виготський у питанні про відношення вищих і нижчих психічних функцій, приводить, зрештою, до втрати чітких меж між ними, а це завершується саме зведенням нижчого до вищого, чого так не бажає сам Виготський <...>. Він хоче зрозуміти психічне як вторин-

не, але змішує дві площини дослідження – природничонаукову і гносеологічну” (Роменець, Маноха, 1998, с. 316–317). Й раніше: “Поведінка людини не зводиться до використання культурного знаку <...>. Формула «біосоціо» теоретично безплідна, абстрактна й не показує, як можна зрушити з місця живу істоту, не кажучи вже про можливість реалізації доцільного вчинку. Дійсним чинником поведінки є культура як психологічний феномен, або психіка як культурний феномен” (Роменець, 1995, с. 595–596). *Не культура породжує психічне, а психічне породжує культуру.*

З приводу позицій О. М. Леонт'єва Володимир Андрійович говорить: він виходить за межі протиставлення “біологічне – соціальне” й “наводить переконливі приклади того, що ті здібності й функції, які мають суспільний характер, не фіксуються в мозку людей і не передаються згідно з законами спадковості. Ця ідея відкриває шлях до *теорії самостворення* людини. Остання набуває свободи від рефлексорної реактивності й активно планує свою поведінку. Тут містяться зародки принципів, які допоможуть винайти нові теоретичні засади наукової психології, посунувши вперед її загальну теорію” (Роменець, Маноха, 1998, с. 327). *З ідеями Л. С. Виготського В. А. Роменця пов'язує тільки назва “культурно-історичні”, в ідеях О. М. Леонт'єва він знаходить ознаки напряму, в якому рухається сам⁶.*

Природу психічного В. А. Роменець характеризує принципово інакше, ніж Л. С. Виготський чи О. М. Леонт'єв: на першому плані не відношення “біологічне – соціальне”, а відношення “людина – світ”; психічне – продукт не інтеріоризації, а екстеріоризації у формі феноменів культури й подій історії людства; це не образ речі, а зріз світу в тому вигляді, в якому він дається людині під час вчинку – наріжному способу людського буття; психології належить досліджувати не від-

Критики “культурно-історичної психології” мають підставу стверджувати, що Л. С. Виготський теоретизує під гаслом “Спочатку було Слово”, а О. М. Леонт'єв – “Спочатку було Діло” (Брушлинський, 2001) й що учень приписує учителю теорію, “якої в нього не було і в помині” (Ярошевський, 1995, с. 144). Спроба показати, що проблема “знаку і знаряддя”, яка розмежовує теорії Л. С. Виготського і О. М. Леонт'єва, вирішується, коли взяти до уваги, що спільна діяльність і знаряддева й комунікативна водночас (Нечаєв, 2018) не враховує відмінності у спрямуванні думки кожного з цих вчених.

⁶ Усього лиш ознаки. “Неявний дослідницький девіз майже кожного з них закликав: для розуміння психіки потрібно вийти за межі психіки! І це була загальна інтенція російської психології упродовж усього ХХ століття. Проте ні Л. С. Виготському, ні С. Л. Рубінштейну, ані О. М. Леонт'єву, не вдалося увійти у простір людської історії, а значить і реалізувати культурно-історичний підхід на рівні феноменології, а не одних лишень методологічних настановлень. В. А. Роменцю це вдається, причому повною мірою” (Гусельцева, 2011, с. 97).

ображення світу людиною, а самовідображення світу в особі людини.

Набагато ближчою В. А. Роменцю є творчість С. Л. Рубінштейна. Саме його він вважає своїм попередником, у діалозі з ним виходить на ідею вчинку як “клітинки” психології, розгортає принципово нове бачення природи психічного, водночас рухається далі й створює абсолютно нову теорію психології (М’ясоїд, 2009; Мясоед, 2009а).

Мета дослідження: проаналізувати способи пояснення природи психічного, побутуючі в культурно-історичній психології, схарактеризувати творчість В. А. Роменця та поглибити уявлення про предмет цієї дисципліни, проаналізувати його теорію вчинку й здійснити наступні кроки в напрямку її конкретизації.

Авторська ідея. Л. С. Виготський висловлює низку позицій у річищі культурно-історичного бачення природи психічного, О. М. Леонтєв здійснює вагомий внесок у дослідження цього процесу, В. А. Роменець виводить дослідження на якісно новий рівень. З огляду на започатковане ідеями Р. Декарта протиставлення суб’єктивного об’єктивному, складаються теорії моністичного змісту (М’ясоїд, 2017; Мясоед, 2018, 2021). *Висвітлюється позначений фактом присутності психолога у психологічному пізнанні вектор історичного процесу, котрий пролягає від дуалізму до дедалі більш змістовного монізму.* За спільним криється принципово відмінне. Л. С. Виготський знаходить, що монізм відношення “суб’єктивне – об’єктивне” утримують в собі культурні засоби міжлюдського спілкування, О. М. Леонтєв стверджує, що цю функцію виконує категорія предметної діяльності, В. А. Роменець наголошує: такою категорією є вчинок. *Вчені принципово по-різному тлумачать наріжний спосіб людського буття.* Ігнорувати спосіб буття людини – означає обмежувати предмет психології визначенням психічного як суб’єктивного без огляду на об’єктивне⁷. *За різними баченнями наріжного способу буття людини криються різні вирішення основної проблеми психології, котра*

фіксує необхідність схарактеризувати суб’єктивне з огляду на об’єктивне (М’ясоїд, 2011). Такою є підстава бачення проблемного поля культурно-історичної психології (**табл. 1**).

Отож як характеризується співвідношення суб’єктивного і об’єктивного та яким змістом наповнюються ці поняття – такою є культурно-історична психологія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри принципову відмінність ідей Л. С. Виготського і О. М. Леонтєва, поряд із культурно-історичною постає *культурно-діяльнісна психологія* (Асмолов, 2014; Бэ́ххёрст, 2006; Гусельцева, 2015; Коул, 2009; Кубарев, 2021; Маланов, 2019; Cole, 1998; Daniels, 2008; Elhammoumi, 2015; Engeström, 2001; Engeström, Glăveanu, 2012; Smagorinsky, Cole, Braga, 2017; Stetsenko, 2005, 2020). Ідеї поєднуються завдяки поняттю “міфопоетичного мислення” (О. Г. Асмолов), твердженням, що і Л. С. Виготський, і О. М. Леонтєв мовлять про “включення культурних процесів у розвиток психіки” (М. Cole), що учень продовжує вчителя, аналізуючи тепер вже не індивідуальну, а колективну діяльність (У. Engeström), що і та, й інша опосередковуються культурними артефактами (Н. Daniels), що обидва шукають об’єктивні форми існування психічного в межах “життєвих відношень” (В. С. Кубарев), що підґрунтям цього напрямку є неокантіанство, для якого категорії культури і діяльності є взаємозалежними (М. С. Гусельцева), що тільки з огляду на діяльність можна пояснити процес творення людиною світу і самих себе (А. Stetsenko). Діє Міжнародне товариство культурних і діяльнісних досліджень (The International Society of Cultural-historical Activity Research). Проте, як і в попередньому випадку, спільного бачення предмета досліджень у членів товариства немає (Корепанова, Рубцов, 2009). *Межі культурно-історичної психології розширюються, однак її предмет залишається невизначеним.*

Як і на етапі становлення культурно-історичної психології, проблемне поле цієї дисципліни висвітлюють теорії конкретних вчених.

⁷ Учні Л. С. Виготського, О. М. Леонтєва, В. А. Роменця, С. Л. Рубінштейна – психологи пострадянської доби, пориваючи з марксизмом, водночас поривають з категорією практики (Мясоед, 2015, 2018а). У психології постає *суб’єктивний підхід*: людина оголошується “автором свого життя”, “господарем своєї долі”, “творцем своєї історії” (Абульханова, 2005; Брушлинский, 2003; Леонтєв, 2010; Петровский, 1997; Татенко, 2006, 2011; Титаренко, 2016; Слободчиков, Исаев, 2000). Точкою відліку аналізу відношення “суб’єктивне – об’єктивне” стає суб’єктивне. *Психічне характеризується як дійсне у власних межах самочинне явище.* За В. А. Роменцем, це “психологія Мюнхгаузена, що сам себе піднімає за волосся” (Роменець, Маноха, 1998, с. 826). *До культурно-історичної психології суб’єктивний підхід не має жодного відношення.*

Таблиця 1

Проблемне поле культурно-історичної психологія у світлі теорій
А. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, В. А. Роменця

Теорія	Характеристика теорії		
	провідні поняття	відношення “суб’єктивне – об’єктивне”	пояснення природи психічного
Теорія розвитку вищих психологічних функцій Л. С. Виготського	Культурний знак, значення, переживання	“Суб’єктивне – культурний знак – об’єктивне”	Перехід соціального в індивідуальне шляхом “врощування” культурних знаків
Теорія предметної діяльності О. М. Леонтьєва	Діяльність, свідомість, особистість	“Суб’єктивне – діяльність – об’єктивне”	Перехід соціального в індивідуальне шляхом інтеріоризації зовнішньої форми діяльності у внутрішню
Теорія вчинку В. А. Роменця	Вчинок (ситуація, мотивація, дія, післядія)	“Суб’єктивне – вчинок – об’єктивне”	Екстеріоризація психічного в процесі вчинкових взаємин людини зі світом

Теорія суб’єктивності Ф. Л. Гонзалеза Рейя. Автор теорії продовжує ідеї Л. С. Виготського про *перехід соціального в індивідуальне*, про *переживання та значення* як одиниці психологічного пояснення, про *єдність афекту й інтелекту*, про *соціальну ситуацію розвитку*, поділяє позиції Л. І. Божович, наголошує, що разом зі своїми прибічниками рухається в річищі нового напрямку культурно-історичної психології (Subjectivity..., 2019). Недоліком теорії О. М. Леонтьєва й радянської психології загалом вважає “соціальний детермінізм” – зведення природи психічного до явищ “асиміляції та інтерналізації”, та ігнорування “породжувального характеру суб’єктивності” (González Rey, 2019a, p. 27). Мовиться про внутрішнє джерело людської активності у розмаїтті його зовнішніх проявів.

Суб’єктивність – якісно новий рівень психічного, результат умов життя людини в суспільстві. “Охоплюються ті символічно-емоційні процеси (суб’єктивні смисли) й утворення (суб’єктивні конфігурації), котрі генеруються мірою розгортання життєвого досвіду й дають змогу з’явитися окремим особам, групам й інституціям як суб’єктам людських практик” (Goulart, González Rey, 2017, p. 6). Складається саморегульована система, у межах якої психічні явища

утворюють певним чином організоване ціле. Невід’ємною складовою цієї системи є суб’єктивні смисли, вони формуються упродовж життя людини, стають основою її досвіду й визначають характер її дій. Дії – індивідуальні чи соціальні, породжують переживання, котрі змінюють організацію суб’єктивності. Завдячуючи суб’єктивності, людина постає своєю *агентністю* (agency) – здатністю позиціонувати себе суб’єктом своїх дій і свого життєвого шляху.

Суб’єктивні процеси невіддільні від соціальних зв’язків й наповнюють їх своїм змістом. Індивідуальне й соціальне – дві взаємно пов’язані системи суб’єктивних смислів. І та, й інша перебувають у постійному русі, наповнюються суперечностями, вирішення яких пролягає через “боротьбу за значення”. Соціальні уявлення, сценарії, наративи, усе, що визначає соціальний порядок, залежить від того, яким чином обидві реальності конфігуруються у суб’єктивному просторі окремих людей, груп, соціальних інституцій. “Суб’єктивність не протистоїть об’єктивності, йдеться про об’єктивний характер людських явищ у культурі і в її функціонуванні, де соціальні інституції виступають агентами, що мають активний, генеративний та творчий характер” (González Rey, 2017b, p. 13).

Культурно-історична психологія потребує нової онтології – суб'єктивності у формі індивідуальних і колективних феноменів (González Rey, 2019a), а також епістемології, ознаками якої є інтерпретативне пізнання, націленість на смислові структури людей, діалог дослідника з досліджуваним, теоретизування на матеріалі вивчення окремих випадків (Goulart, González Rey, 2017; González Rey, Mitjaéns Martiénez, 2019).

Критична психологія Т. Тео. Т. Тео поділяє ідею Л. С. Виготського про соціально-історичну зумовленість психічного (Тео, 2017a), проте рухається у річищі не культурно-історичної, а *критичної психології* (див.: Encyclopedia..., 2014; Handbook..., 2015)⁸. За Т. Тео, традиційна психологія втрачає зв'язок з реальністю, наповнюється міфами й не стільки вирішує, скільки створює проблеми. Водночас вдається до “епістемологічного насильства”, фіксуючи властиві природознавству способи проведення досліджень й інтерпретації набутих даних (Тео, 2015, 2018a, 2020a). У цьому ж шерезі перебувають “колонізація” та “комерціалізація” психології: дослідження прив'язуються до певного географічного регіону й спрямовуються на отримання прибутку від задоволення потреб конкретної політико-економічної системи. Усе в психології, починаючи від постановки завдань, застосування методів й закінчуючи інтерпретацією отриманих даних, має культурно-історичне підґрунтя.

Потрібно взяти на озброєння критичне мислення, повернутися до ідей К. Маркса про залежність психології людини від способу виробництва, подолати властивий психології позитивізм, усвідомити, що справжнім предметом цієї науки є суб'єктивність, котра “закладе-

на в історії, суспільстві, культурі”. Формам суб'єктивності відповідають агентності (agensys) – зумовлені історико-культурним етапом розвитку суспільства здатності людини діяти певним чином (Тео, 2018b). “Суб'єктивність – це погляд від першої особи в системі міжособистісних і соціальних взаємодій” (приватне повідомлення)⁹. У суспільстві, де свого апогею досягає капіталістичний, неоліберальний спосіб виробництва, суб'єктивність стає “одномірною”, а агентність – формою адаптації людини до умов життя. Вона змушена мислити “інтуїтивно-утилітарно” й “вшивати” себе в лекала “абсолютної комерціалізації”. Відмінності між людьми оцінюються в термінах здобутків і втрат, поняття свободи, істини підпорядковуються корисливим інтересам. З викликами суспільства людина не справляється, потрапляє в стан стресу, ізоляції, нігілізму, вдається до агресії. Традиційна психологія цієї стани вивчає, проте нездатна визначити їхні причини. У питаннях, які стосуються поведінки і переживань мігрантів, вона виявляє “антигуманізм” й не надто віддаляється від расизму та фашизму (Тео, 2020b).

Щоб вийти на шлях дослідження людської суб'єктивності, психологія має стати гуманітарною дисципліною, котра ґрунтується на даних історичних, філософських, культурологічних, політичних, крос-культурних досліджень (Тео, 2017, 2018a). Для цього потрібна “одиниця” дослідження задля вивчення чинників становлення суб'єктивності, її будови, зв'язків зі свідомістю, самосвідомістю, тілесністю людини, духовним світом й історією людства. Це має бути теоретична дисципліна, котра вирішує онтологічні, епістемологічні, етико-політичні, етичні проблеми, виходить за межі індивіду-

⁸ Фундатори критичної психології заперечують визначення психічного як внутрішнього світу людини, беруть до уваги місце людини в системі суспільних відносин, звертаються до марксизму, наповнюють поняття психології новим змістом й вбачають в “критичних” дослідженнях засіб впливу на суспільні процеси (Holzkamp, 2103a; Parker, 2009). Представникам цього напрямку належить набувати знань, що відповідають поступу історії й стану культури; заохочувати людей мислити нестандартно й боротись з деструктивними аспектами життя; поєднувати дослідження з дією, покликаною сприяти новим соціальним практикам; закликати психолога занурюватись в дійсність й таким чином її осмислювати (Parker, 2015). Т. Тео продовжує: категорія об'єктивності має не тільки епістемологічний, а й етичний зміст; у сучасному суспільстві панує неоліберальна, “підприємницька”, форма суб'єктивності; завдання критичної психології – допомагати людям знаходити гуманні форми суб'єктивності й боротись за звільнення від соціальних пут (див.: Vesek, 2021). *Критична психологія Т. Тео також є культурно-історичною, як і інші дослідження подібного змісту.*

⁹ У збірнику за редакцією Т. Тео є пояснення: “Термін суб'єктивність відсилає до погляду на людину як істоту, котра володіє точкою зору від першої особи, якій властиві почуття, переживання, яка страждає, чинить опір, творить, пізнає, перебуваючи під впливом систем соціальних значень і керувань, які її формують, в які вона задіяна і які визначають її думки, почуття, диспозиції дії та реагування” (Kirschner, 2019, p. 137–138). *Поняття суб'єктивність в тлумаченні Т. Тео утримує в собі намагання поєднати індивідуальні і соціальні джерела людської активності.*

альних здатностей людини, її досвіду й пояснює зміни, що відбуваються з суб'єктивністю. Водночас це шлях інтеграції психології, й пролягає він не через перевірку гіпотез, а через обговорення питань, відповідей на них та питань, що стосуються самих цих питань.

Суб'єктивність контекстуально узасаднена в культурно-історичний, соціально-економічний світ й зумовлює міру активності людини (Тео, 2015, 2018а, 2020а). Теорія суб'єктивності має пояснити способи, через які історія, суспільство, культура створюють видимість автономності переживань людини, зумовлюють її ментальність, водночас закривають шлях до інших форм життя. Потрібно схарактеризувати стани, дії й можливості суб'єкта, подати суб'єктивність у соціо-, інтер- й інтравімірах та змінах, що відбуваються упродовж еволюційного, історичного, індивідуального часу. Інtrasуб'єктивність перебуває в діалогічній, предметній і лінгвістичній взаємодії з інтерсуб'єктивністю, об'єктивується в інших людях, у продуктах культури й таким чином виходить за власні межі. Відтак пояснення потребує і буття, і небуття людини. Здобутки філософії й людинознавства дають підставу сподіватися, що психологія досягне цієї мети в майбутньому.

Трансформаційно-активістська позиція А. Стеценко. Долається недолік культурно-історичної теорії діяльності – ігнорування етико-політичних аспектів життя людини, утверджується позиція (Transformative Activist Stance), де вихідним поняттям є суб'єктність (Stetsenko, 2016a, 2016b, 2018, 2019, 2020a, 2020b). *Суб'єктність* (agency) – “безперервний зв'язок індивідуального з соціальним, у процесі якого люди створюють світ, де кожна людина має значення як дієва особа соціальних практик, й самих себе” (Stetsenko, 2020, р. 5). Суб'єктність у цьому процесі запускає ланцюг безперервних трансформацій, де люди спільно, в єдиному процесі конструюють світ і себе таким чином, що кожен здійснює свій внесок і виявляє свою значимість в сукупному просторі соціальної взаємодії. Трансформується “онтологічний фундамент... самої реальності” (Там само, р. 9). Остання “дається актом її прийняття” (Stetsenko, 2016a, р. 255), або, точніше, “актом завоювання” (Stetsenko, 2016b).

Традиційна психологія відриває людину від світу й характеризує її з огляду на місце, яке вона посідає в соціальній ієрархії. Ігнорується здатність людини приймати власні рішення, прокладати свій шлях у житті, наділяти світ

значеннями й мати у світі значення. Поза увагою залишаються соціальні практики, котрі здійснюються історично, спільними, позначеними індивідуальними внесками зусиллями, й стають формою нового життя і нового ставлення людини до світу. “По суті, кожен акт буття, пізнання й діяння кожного індивіда змінює умови діяльності інших людей” (Stetsenko, 2016a, р. 203). Світ постає співтворчістю, людина – унікальністю, породженою процесами безперервної взаємодії з ним. Суб'єктність окремої людини поєднується з суб'єктністю співтворців соціальних практик в історичному розвитку та нескінченному перетворенні останніх. “Суб'єктності надається світоформування й історико-створювальна роль” (Stetsenko, 2020, р. 7). У цьому полягає відхід від марксизму, а також від школи Л. С. Виготського, де суб'єктність недооцінювалась через різні, зокрема політичні, причини (Stetsenko, 2005), й де втрачається індивідуальний рівень буття (Stetsenko, 2016a). Водночас конкретизується ідея М. Бахтіна про вчинок як сутнісний спосіб людського буття: “Кожна людина змінює світ кожним своїм вчинком, людина змінюється у конкретному акті творення” (приватне повідомлення).

За здатністю співпрацювати й практикувати в умовах доступу до необхідних культурних інструментів усі люди є рівними. Це питання не тільки теорії психології, це питання самого існування світу, проблеми якого демонструє соціальна несправедливість, а криккість – нинішня пандемія. Концептуально-аналітичний компонент трансформаційно-активістської позиції поєднується з політичним в межах етико-онтологічної епістемології (Stetsenko, 2018). Заперечується бігевіоризм, біологічний редукціонізм у психології, робляться наступні кроки в подоланні картезіанського “суб'єкт-об'єктного” протиставлення та філософському баченні людини.

За К. Марксом, щоб пізнати світ, потрібно його змінювати. Насправді пізнання і діяльність – це один і той самий процес агентності. Немає знань, відокремлених від взаємин людей зі світом, від їхньої позиції в структурах та конфліктах соціальних практик, є небайдужі, творчі, глибоко особистісні й водночас соціальні знання-буття-дії, під час яких людина як співавтор соціальних практик змінює світ й себе саму. Світ – “часова тканина, зіткана спільною практикою людей та їхніми вчинками” (Stetsenko, 2020, р. 8). Індивідуальне зливається з колективним в динамічному потоці

Таблиця 2

Проблемне поле культурно-історичної психології у світлі теорій
Ф. Л. Гонзалеза Рейя, Т. Тео, А. Стеценко

Теорія	Характеристика теорії		
	провідне поняття	відношення “суб’єктивне – об’єктивне”	пояснення природи психічного
Теорія суб’єктивності Ф. Л. Гонзалеза Рейя	Суб’єктивність (сенси, переживання)	“Суб’єктивне – переживання, сенси – об’єктивне”	Суб’єктивний простір як система культурно-історично зумовлених індивідуальних і колективних конфігурацій
Теоретична психологія Т. Тео	Суб’єктивність (суб’єктивність), агентність	“Суб’єктивне – агентність – об’єктивне”	Суб’єктивність як контекстуальна основа конкретного культурно-історичного часу
Трансформаційно-активістська позиція А. Стеценко	Агентність (суб’єктивність), соціальні практики	“Суб’єктивне – агентність як вчинок – об’єктивне”	Суб’єктивність як агентність у формі безперервних трансформацій людини і світу

безперервних, зумовлених суб’єктивністю, трансформацій. Кожна людина несе в собі історію людства й позначає її своїми вчинками як наповненими її прагненнями, цінностями, принципами, зобов’язаннями; вчинок – акт творення людиною світу з одночасним творенням нею самої себе (Stetsenko, 2019). Кожна історична епоха ставить людину перед викликом й кожна людина повинна зайняти стосовно цього свою позицію (Stetsenko, 2020b). В етичному змісті цього процесу – у вчинку, – криється відповідальність людини за долю світу і її шлях до майбутнього. Щоб знати, хто вона є, людині потрібно вчиняти – змінювати світ і себе саму. Психологія має сказати людині, якій їй належить бути, щоб вивести суспільство зі стану колапсу, в якому воно перебуває.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Фундатори культурно-історичної психології Л. С. Виготський і О. М. Леонт’єв по-різному пояснюють природу і сутність психічного, зовсім іншим є пояснення

В. А. Роменця. Теорії Ф. Л. Гонзалеза Рейя, Т. Тео, А. Стеценко дають змогу бачити відстань, яку проходить ця дисципліна відтоді. Проблемне поле культурно-історичної психології наповнюється новим змістом (*табл. 2*).

Отож утверджуються нові позиції, вводяться нові поняття, по-новому трактується відношення “суб’єктивне – об’єктивне”. У *структурі психологічних знань відбуваються помітні зміни*¹⁰. Привертає увагу, що одні й ті ж поняття вживаються у різних значеннях.

Позиції культурно-історичної психології. Ф. Л. Гонзалез Рей оголошує конфігурацію суб’єктивності тотожною у всіх людей, спільнот, соціальних інституцій, саму ж суб’єктивність тлумачить як самочинну реальність, що характеризує здатність людини бути суб’єктом свого життєвого шляху. Відтак уникає властивого Л. С. Виготському протиставлення “біологічне – соціальне”, проте не долає закид на його адресу “замкнувся у колі свідомості” (О. М. Леонт’єв). *Коло свідомості розмика-*

¹⁰ Ймовірно, дається взнаки “антропологічний поворот”, котрий відбувається в гуманітарних науках на рубежі ХХ – ХХІ століть й заявляє про себе “як перехід від макроаналітики у вивченні людини і культури до мікроаналітики” (Гусельцева, 2014б, с. 374–375). Саме так і відбувається: Ф. Л. Гонзалез Рей, Т. Тео, А. Стеценко наголошують на ролі індивідуального в соціальному. В дослідженнях процесів прийняття рішення це перехід до з’ясування індивідуально-психологічних особливостей протікання цього процесу (Kononovych, Myasoïd, 2020). В історико-психологічному дослідженні – перехід до аналізу внесків конкретних вчених у психологічне пізнання (М’ясоїд, 2016а). *Ця стаття складається у річчій саме такої тенденції.* Досліджується місце створеної психологом теорії у цьому процесі, стверджується: психологія – “авторська” дисципліна.

ється у просторі все тієї ж свідомості. Теорія суб'єктивності Ф. Л. Гонзалеза Рейя є логічним наслідком останніх ідей Л. С. Віготського. *Не йдеться про ні про людину, котра, за В. А. Роменцем, здійснює своє життя вчинковим чином, ні про світ у його спів-буттєвому уречевленому існуванні.*

Т. Тео згадує Л. С. Віготського, коли говорить про індивідуальне як перетворене соціальне. Та для нього він представник традиційної психології, нездатної адекватно схарактеризувати суб'єктивність з притаманною їй агентністю. Далі стверджує, що в ліберальному суспільстві остання постає як пристосування людини до вимог суспільства й що психологія має стати теоретичною дисципліною гуманістичного змісту, котра досліджує суб'єктивність, вбираючи в себе досягнення людинознавчих дисциплін, досвід мистецтва, з огляду на питання онтології, епістемології, етики, естетики, й показує людині шлях до майбутнього. *Як і Ф. Л. Гонзалез Рей, Т. Тео характеризує психічне з огляду на співвідношення індивідуального і соціального, не говорячи про спосіб буття людини у світі. Про те, що програма психології описаного ним змісту реалізована у творчості В. А. Роменця, він не відає.*

А. Стеценко намагається поєднати ідеї Л. С. Віготського і О. М. Леонтьєва в позицію, провідними поняттями якої є суб'єктивність та соціальні практики. Індивідуальне у процесі практик поєднується з соціальним. Пізнання світу конкретною людиною постає знанням-буттям-дією, що у своєму етичному наповненні є вчинком. Покликання психології – відкрити людині можливості її буття й переконати, що процесом власної активності вона змінює і себе, і світ. *Л. С. Віготський і О. М. Леонтьєв, натомість, стверджують: індивідуальне у психології – не первинне, а вторинне, похідне від соціального, явище.*

Поняття вчинок у позиції А. Стеценко так само постає у зовсім іншому, ніж у творчості В. А. Роменця, змістовому наповненні¹¹.

Позиція А. Стеценко начебто протистоїть актуальному наразі у США гаслу BLM (“Black Lives Matter” – “життя чорних важливі”) гаслом ELM (“Every Life Matter – “життя кожного важливе”). Із Т. Тео її поєднує упевненість, що ідеї психології, опановуючи людьми, дають їм змогу змінити і своє життя, і суспільство. У творчості Л. С. Віготського подібну функцію виконувала марксистська ідея “переробки людини”. А. Стеценко і Т. Тео також апелюють до К. Маркса, вже по-іншому інтерпретують його ідеї, водночас, як і Л. С. Віготський, вдаються до психологізації суспільних процесів. Як і на етапі становлення культурно-історичної психології, *психічне постає в координатах соціального, а не історичного часу.* Назва цієї дисципліни, як і раніше, не відповідає її змісту.

Ф. Л. Гонзалез наголошує на закріпленні суб'єктивності в соціальних структурах, та якщо останні – “суб'єктивний простір”, то об'єктивного як такого немає. Т. Тео стверджує, що суб'єктивність щільно переплітається з суспільно-економічним як об'єктивним, водночас протиставляє індивідуальне соціальному. За А. Стеценко, індивідуальне – це і є соціальне, та коли вчинком людина одночасно змінює і себе, і світ, то це світ саме цієї людини, а не дійсність в її об'єктивному існуванні. *Загострюється основна проблема психології, котра фіксує необхідність схарактеризувати суб'єктивне з огляду на об'єктивне.* За кожною спробою вирішення цієї проблеми криються особливості мислення автора теорії психічного. *Психологічне пізнання здійснюється історико-логіко-психологічним чином.*

Ідеї Ф. Л. Гонзалеза Рейя, Т. Тео, А. Стеценко свідчать: *проблемне поле культурно-історичної психології розширюється, проте не поглиблюється.*

¹¹ Говорячи про вчинок, А. Стеценко посилається на рукопис М. М. Бахтіна (Бахтин, 2019). В. А. Роменець, читаючи рукопис, погоджується: кожен психічний феномен, включаючи думку, є вчинком, із сукупності вчинків складається людське життя, світ стає буттям в його “змістовності й неповторній фактичності” (Роменець, Маноха, 1998, с. 133–138). Та вчинок – не тільки “турботливе мислення”, це реальна культурно-історична дія у світі, котрий їй чинить опір; вчинком людина долає опір; *світ набуває власне людської форми існування* (Алієв, М'ясоїд, Фурман, 2012). Відмінність між ідеями М. М. Бахтіна і В. А. Роменця чітко фіксує М. С. Гусельцева: “У своєму трактуванні вчинку він виявляється ближчим до живої історії та культури, тому що вчинок для нього слугує центральною зв'язуючою ланкою людини зі світом, а в концепції М. М. Бахтіна це опосередковувальна ланка між світом об'єктивних цінностей і суб'єктивних переживань” (Гусельцева, 2011, с. 97). А. Стеценко подає вчинок у суб'єктивному вимірі, й у цьому не самотня (див.: Леонтьєв, 2011; Татенко, 2006, 2011; Титаренко, 2016; Тульчинский, 2020). Про об'єктивний вимір вчинку, з огляду на ідеї В. А. Роменця, говорять, аналізуючи теорію діяльності О. М. Леонтьєва (Соколова, 2012), та розуміння вчинку В. А. Роменцем є іншим, і саме культурно-історичним. Це ж саме стосується спроби показати близькість у трактуванні вчинку В. А. Роменцем і С. Л. Рубінштейном (Балл, Нікуленко, 2012).

Основна проблема і наріжні поняття культурно-історичної психології.

Ідеї Ф. Л. Гонзалеза Рейя, Т. Тео, А. Стеценко поєднує поняття *агентність*, відповідника якому в теоріях Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, В. А. Роменця немає. Поняття вводить фундатор критичної психології К. Хольцкампа (Osterkamp, Schraube, 2013). Традиційну психологію він відкидає через “субстанціалізацію людини”; відштовхується від положення К. Маркса про зумовленість психології людини суспільно-економічними умовами її життя; поділяє визначення О. М. Леонтьєвим діяльності як опосередкованої психічним відображенням форми взаємин людини з дійсністю й закликає досліджувати суб’єктивність, котра “вплетена в життя суспільства”, з метою пробудити в людині усвідомлення необхідності боротися за вирішення соціальних проблем (Holzkamp, 2013b). Англійським словом “agency” перекладачі його праць передають німецьке “Handlungsfähigkeit”. За К. Хольцкампом, це “здатність кожної людини діяти, не підпорядковуватись нормам суспільства, а в умовах співпраці з іншими здобувати контроль за власними умовами життя” (Holzkamp, 2013a, p. 20). В теорії К. Хольцкампа поняття *агентність* вказує на внутрішнє джерело людської активності.

Л. С. Виготський не відповідає на запитання, що змушує людину діяти, а ідея його “натурального” в розвитку відкриває можливість думати, що активність людини зумовлена не культурно-історичними, а якимись іншими, наприклад, біологічними чинниками. Це ґрунтовний недолік теорії Л. С. Виготського. О. М. Леонтьєв його помічає й мотивом діяльності вважає предмет потреби – те, що перебуває в оточуючому людину світі й має матеріальну або ж ідеальну форму. Саме предмет потреби спонукає людину діяти. Це означає, що психологія людини перебуває у полоні зовнішніх сил. К. Хольцкампа, якому було важливо наголосити на здатності людини діяти, не випадково відмовляється від поняття

“деятельность” О. М. Леонтьєва. Німецькою це безособове “Aktivität” (“активність”, “діяльність”, “пожвавлення”).

Аналіз Т. Тео творчості К. Хольцкампа (Тео, 2018) показує, що його власні міркування про суб’єктивність ґрунтуються на притаманному К. Хольцкампу розумінні агентності (“ability to act”). Ф. Л. Гонзалез Рей не знаходить в позиції К. Хольцкампа характеристики генезису, будови, функціонування суб’єктивності в житті людини, й агентність (agency) в його теорії означає вже зовсім інше – здатність людини бути суб’єктом свого життєвого шляху (González Rey, 2019b). А. Стеценко посилається на К. Хольцкампа, коли говорить, що діяльність людини вносить “матеріальні зміни, включаючи створення нових об’єктів і патернів дій” (Stesenko, 2016a, p. 203). Проте агентність у її теорії – не здатність діяти, а процес, в межах якого водночас змінюється і людина, і світ. За А. Стеценко, таким чином моністично долається картезіанське “суб’єкт-об’єктне” протиставлення. Та якщо образ світу залежить тільки від дій людини, то й мовиться лише про образ.

У співвідношенні суб’єктивного та об’єктивного перевага віддається суб’єктивному. Функцію опосередковування відношення “суб’єктивне – об’єктивне” тепер виконують не поняття *культурний, знак, значення, переживання* (Л. С. Виготський), *предметна діяльність* (О. М. Леонтьєв), а наповнене різним змістом поняття *агентність*. Відтак про об’єктивне у його співвідношенні із суб’єктивним йдеться в теоріях К. Хольцкампа і Т. Тео; в теоріях Ф. Л. Гонзалеза Рейя і А. Стеценко об’єктивне виглядає породженням суб’єктивного. *Моністичного вирішення основна проблема психології не знаходить.*

“Мову можна порівнювати із зором”

(Потебня, 1993, с. 163). А. Стеценко називає свою позицію Transformative Activist Stance, неодноразово посилається на праці О. М. Леонтьєва, проте послуговується терміном “agency”, а не “activity”¹². Пишучи російською,

¹² О. М. Леонтьєв скаржився, що англійське “activity” не передає зміст його поняття “деятельность” (приватне повідомлення). Тому що “у німецькій мові поняття «діяльність» (Tätigkeit, Aktivitäten) і активність (Aktivität) диференційовані, тоді як у французькій і англійській «діяльність» – це «активність» (activité; activity). Термін тут один, а смислонаповнення може бути зовсім різним – вроджена активність, внутрішня активність, мовна активність, творча активність, духовна активність і активність як діяльність” (Гусельцева, 2013, с. 259). Проте не складність передачі англійською мовою леонтьєвського поняття “деятельность” змушує А. Стеценко вдатися до поняття “agency”, вона вкладає у це поняття власний зміст. У Стенфордській філософській енциклопедії “agency” передається як “інтенційна активність”, “ініціатива агента”, “суто людська дія”, “агентність поза ментальними уявленнями”; далі характеризуються види агентності: “ментальні”, “епістемологічні”, “загальні”, “колективні”, “релятивні”, “штучні” (Schlosser, 2019). З огляду на складнощі, англійське “agency” у цій статті подається засобами абетки української мови.

передає його словом “суб’єктність” (див.: Stetsenko, 2020, аннотація). Англійською це “subjectivity”, хоча в англо-російському словнику (<https://eng-rus.slovaronline.com>) ані серед значень, ані серед синонімів слова “agency” відповідника “суб’єктність” немає. Далі – більше. “Subjectivity” російською передається і як “суб’єктність”, і як “суб’єктивність” – поняттями різного значення. У тих же значеннях (загалом: “здатність діяти” і “внутрішній світ”) вони вживаються в україномовному психологічному дискурсі (див.: М’ясоїд, 2013, с. 725). Термін “subjectivity” – центральний і в теоріях К. Хольцкампа, Т. Тео, Ф. Л. Гонзалеза Рейя, й тільки зі змісту їхніх теорій можна зрозуміти, що К. Хольцкамп і Т. Тео говорять про суб’єктивне у його співвідношення з об’єктивним, Ф. Л. Гонзалез Рей – про самодостатність суб’єктивного, а А. Стеценко – про суб’єктність, але надає цьому терміну значення, якому немає ні англійського, ні російського, ні українського відповідника. *Поняття психології щось означають тільки в межах теоретичної конструкції, кожна з яких має свого автора.*

Праці К. Хольцкампа перекладають англійською, Ф. Л. Гонзалез Рей, Т. Тео, А. Стеценко цією мовою викладають свої теорії. Вживаються одні й ті ж слова, проте у різному значенні. *Мова психолога – це сама психологія в її індивідуалізованому вираженні.* Її справді варто порівнювати із зором, й так само – з мисленням: *за значеннями слів, якими мислить автор теорії психічного, криється певний світогляд – бачення місця психічного у взаєминах людини зі світом.* Характеризуючи ідеї Ф. Л. Гонзалеза Рейя, відзначають, що його поняття “subjectivity” хоча й передається російським словом “суб’єктивність”, утримує в собі зміст поняття “суб’єктність”, проте в іншому, ніж у побутуючому в сучасній російській психології, значенні: “Російськомовну суб’єктність можна трактувати як конструкцію суб’єкта, характерну для культури Нового часу і капіталістичного суспільства”, натомість в теорії Ф. Л. Гонзалеза Рейя йдеться про “вбудованість суб’єктивного в соціальні структури” (Бусьгіна, Ярошевская, 2020, с. 70, 71). Але ж *об’єктивне підпорядковується суб’єктивному, джерелом активності людини вважаються внутрішні чинники, про історичне не йдеться.*

Ф. Л. Гонзалез Рей, Т. Тео, А. Стеценко намагаються подолати суперечність між суб’єктивним та об’єктивним, однак *моністичного вирішення основна проблема психології, котра фіксує необхідність узгодження цих понять, не знаходить.* У мові цих вчених не має відповідного слова. У В. А. Роменця таке слово є і це – *вчинок!* Властива людині суб’єктивність розуміється принципово по-іншому. *Відповідно іншою є культурно-історична психологія.*

Автори праць у царині культурно-історичної психології тільки починають дивитися у напрямку, куди титанічними зусиллями й ідеями непересічного змісту вже проклав широку дорогу видатний український вчений¹³.

ЧАСТИНА II. ТЕОРІЯ ВЧИНКУ

Як врятувати ідеї В. А. Роменця від спотворень, а його творчість від забуття? Як довести, що саме Володимир Андрійович, а не хтось інший, вибудував систему культурно-історичної психології? Як показати місце його ідей у поступі психологічного пізнання? Тільки викладати ідеї вченого, досліджувати особливості його мислення, висвітлювати, якою він бачив психологію, і яким внеском позначив цю науку, й рухатися далі. Психологічне пізнання триває безкінечно.

Методологічна оптика дослідження складається під час вивчення творчості та викладу ідей В. А. Роменця (М’ясоїд, 2012, 2016а, 2016в; Мясоед, 2013а, 2013б, 2016а), написання наукової біографії вченого (М’ясоїд, Шатирко, 2016) й постає як *концепція історичного метатеоретичного аналізу психологічного пізнання* (М’ясоїд, 2015). Згідно з концепцією, психологічне пізнання є історико-логіко-психологічним процесом, що здійснюється на епістемологічному підґрунті й пролягає у напрямі від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму; етапами цього процесу є способи вирішення основної проблеми психології, котра фіксує необхідність схарактеризувати суб’єктивне з огляду на об’єктивне; закономірності процесу висвітлює мислення автора теорії психічного під час вирішення цієї проблеми. Задаються орієнтири аналізу внесків у психологічне пізнання, здійснених конкретними вченими. В історико-психологічних дослідженнях це перехід “від макроаналітики

¹³ Повний перелік праць В. А. Роменця, включаючи статті в енциклопедіях, виступи, рецензії, а також посмертні видання праць подаються в бібліографічних покажчиках: Праці..., 2016; М’ясоїд 2016г; Мясоед, 2016б.

до мікроаналітики” (див. виноску 10). Потрібно довести, що, завдячуючи творчості В. А. Роменця, проблемне поле культурно-історичної психології більш, ніж суттєво розширюється і поглиблюється, й що назва цієї дисципліни відтепер починає відповідати її змісту.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що культурно-історична психологія у версії В. А. Роменця конструюється процесом творчості вченого, котрий, перебуваючи у діалозі з попередниками, здійснює непересічної ваги внесок у психологічне пізнання, водночас висвітлює вектор й відмітні особливості цього процесу.

Позиції концепції дослідження – підґрунтя авторської ідеї, заглиблень у проблемне поле культурно-історичної психології й наступних кроків, що здійснюються з урахуванням попередніх спроб аналізу текстів В. А. Роменця.

Виклад основного матеріалу дослідження та отриманих результатів. В. А. Роменець простежує становлення *ідеї вчинку* в історії культури Заходу і Сходу, репрезентовану фольклором, релігією, живописом, музикою, скульптурою, архітектурою, художньою літературою, правом, політикою, ідеологією, філософією, наукою, подіями історії, діями історичних осіб, життєвим шляхом мислителів, “норовом” та “історичним духом” кожної епохи – від Стародавнього Світу до кінця ХХ століття. Вчений доводить, що гаслом психології є звертання до людини, залишене давніми греками на стінах храму Аполлона у Дельфах “Пізнай саму себе”; що вона рухається “від міфології через філософію до науки”; що її центральною проблемою була і залишається проблема людини; що саме у вчинку “водночас розкривається вся психіка людини”, що потрібно з’ясувати місце, роль і призначення психіки у людському бутті й показати, що історичний шлях психологічного пізнання – це шлях людини до самої себе. Для цього потрібно знайти “структурний порядок у фактичному матеріалі, опертий на певний принцип”. Це принцип історизму, котрий несумісний ні з “антикваризмом” – сприйманням минулого через минуле, ні з “презентизмом” – оцінкою минулого з позицій сучасного. “Минулим треба оволодіти, щоб зробити його своїм надбанням”.

Рухаючись цим шляхом, В. А. Роменець вступає в діалог з кожним, хто позначив психологічне пізнання вагомим внеском, висвітлює

сповнені драм і злетів пошуки людиною відповіді на запитання, що вона собою являє, як реалізує свої взаємини зі світом, як рухається у намаганні збагнути себе і смисл свого існування. Завершення першої праці утримує в собі початок другої, завершення другої – початок третьої... Охоплюється матеріал, непосильний для пересічного розуму. Історична й власне теоретична лінії творчості вченого переплітаються, розходяться і сходяться, утворюючи теорію, зміст якої характеризують теорії творчості, історії все-світньої психології, історичної психології, життєвого шляху людини, філософія минулого, теорії джерел людського життя, людини як натхненної особистості, канонічної психології. Попри розмаїття позицій, це одне й те ж пояснення природи і сутності об’єктивізацій психічного у вчинку як наріжному способі історичного буття людини в культурі, що перебуває в процесі невпинних поглиблень (*табл. 3*).

Серед фактично неосяжного матеріалу потрібно виокремити дотичний до **мети дослідження** – схарактеризувати творчість В. А. Роменця й поглибити уявлення про предмет культурно-історичної психології. Мета зумовлює **завдання**: викласти ідеї вченого у вигляді певної послідовності й подати його теорію вчинку в цілому; показати, як він вибудовує предмет культурно-історичної психології, як вирішує основну проблему цієї дисципліни та якими її темами наповнює цей напрям психологічної науки; висвітлити відмітні особливості його мислення й окреслити місце теорії вчинку у поступі психологічного пізнання. У цьому зв’язку досліджується епістемологічне підґрунтя творчості В. А. Роменця, вводиться принцип причетності як наріжний у висвітленні історії психологічного пізнання, здійснюється спроба обґрунтування антропологічного підходу в психології.

Свою першу “Історію психології” В. А. Роменець завершує словами: “Перед сучасною психологією виникає завдання: розкрити відношення, де компонентами є ЛЮДИНА – ВЧИНОК – СВІТ, де вчинок не просто опосередковуюча ланка, а всеохоплюючий зріз буття” (Роменець, 1978, с. 422). Насправді, це його власне завдання, кроками вирішення якого стає його кожна наступна історико-психологічна праця. Розпочинаються вони з аналізу інтерпретацій вчинку римлянки Лукреції Тріціпітіни. *Образ людини в історії культури стає прообразом теорії вчинку В. А. Роменця.*

Таблиця 3

Періодизація творчості В. А. Роменця

Періоди творчості	Зміст періоду	Теорія вчинку	Праці (дата публікації)
Зародження ідеї вчинку			“Людина і подвиг” (1964); “Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології” (1965); “Фантазія. Пізнання. Творчість” (1965)
I	Ідея вчинку	Теорія творчості	“Психологія творчості” (1971); “Аналіз творчого процесу” (1972). “Виховання творчих здібностей у студентів” (1973), Історія психології (1978)
II	Вчинковий принцип дослідження історії всесвітньої психології та його розгортання	Теорія історії всесвітньої психології	“Історія психології Стародавнього світу і середніх віків” (1983); “Історія психології епохи Відродження” (1988); “Історія психології епохи Просвітництва” (1993); “Історія психології XIX – початку XX століття” (1995); “Історія психології XX століття” (1998)
		Теорія історичної психології	“Історія психології епохи Відродження” (1988); “Історія психології епохи Просвітництва” (1993); “Історія психології XIX – початку XX століття” (1995); “Історія психології XX століття” (1998)
III	Теорія вчинку як система систем	Пропедевтика теорії вчинку	“Історія психології XIX – початку XX століття” (1995)
		Теорія життєвого шляху людини	“Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании» (1989); “Історія психології XX століття” (1998)
		Філософія минушого	“Історія психології XX століття” (1998)
		Теорія джерел людського буття	розділи “Основ психології” (1995); “Історія психології XX століття” (1998)
IV	Психософія вчинку	Теорія людини як натхненної особистості	“Історія психології XX століття” (1998)
	Канонічна психологія	Канонічна психологія	післямова “Основ психології” (1995); “Історія психології XX століття” (1998)

Образ людини в історії культури і творчість В. А. Роменця. Будучи збезчещеною Секстом Тарквінієм, сином царя, й взявши з чоловіка та батька клятву, що вони помстяться за наругу, Лукреція Тріціпітіна заколола себе у них на очах. П. П. Рубенс увіковічує цю подію полотном “Тарквіній і Лукреція”. Подія трапилась у 590 р. до н. е., її наслідком стає падіння царської влади. В. А. Роменець вбачає у ній “наскрізний історико-психологічний феномен”, а в її інтерпретаціях – “головний напрямок психологічних пошуків на основних етапах становлення людської культури” (Роменець, 1983, с. 40). Цицерон, говорячи про Лукрецію, вказує на “неписаний закон етичних відносин”, переступаючи який, людина вдається до самопокарання. У Тіта Лівія інше пояснення: Тарквіній долає опір Лукреції, погрожуючи їй ганьбою (покладе поруч голе тіло вбитого ним раба й розкаже, що вона зраджує чоловікові). Августин римській честі протиставляє християнську доброту: згвалтовані християнки смерть собі не заподіюють – те що трапляється з тілом, не стосується душі; той, хто вбиває себе, порушує заповідь “не убий”.

За В. А. Роменцем, античність і середньовіччя перебувають на *ситуативному рівні становлення знань про людину*: на зміну *ситуації значень* приходить *ситуація конфлікту*, наступною стає *ситуація колізії*. Епоха Відродження – *мотиваційний рівень*: драмою “Збезчещена Лукреція” В. Шекспір показує, що і жертва, і злодій страждають від роздвоєності між покликом до життя й суворістю моралі. Лукреція не витримує страждань і гине, Тарквіній витримує, проте його карає об’єктивний хід подій. XIX і XX століття – *дійовий рівень*: суб’єктивність вже не важить: у повісті О. С. Пушкіна “Граф Нулін” повідомлення про спробу спокусити героїню викликає сміх у присутніх, у її чоловіка, коханця й у неї самої. Наступний крок ілюструє твір “Тарквіній і Лукреція” І. Франка, де акцентується увага на помсті римлян родині царя за заподіяне його сином. *Висвітлюються*

історичні, у формі образів культури, рівні становлення знань про людину.

В. А. Роменець проєктує *вчинок самопожертви* Лукреції на психологію конкретного історичного часу й говорить: антична Лукреція розплачується смертю за втрату честі, середньовічна вважає, що її душа залишається незатьмареною, ренесансна поринає у вирій боротьби мотивів й не може прийняти рішення. Надалі *ситуація* стає “компонентом дії як вихідної позиції тлумачення всього того, що відбувається з людським вчинком” (Там само, с. 34). Продовжуючи, можна припустити, що Лукреція часу *дії* – психології XIX – початку XX століття, шукає спосіб покарати гвалтівника, а часу *післядії* – психології XX століття – перебуває у стані глибоких переживань і потребує допомоги психолога¹⁴.

Образ людини в історії культури постає характеристикою психології епохи. Образ закономірно змінюється – і в історії культури, і у творчості В. А. Роменця. Саме таким чином образ людини стає знаннями про людину.

Етичний закон, про який говорить Цицерон, – своєрідне *табу* епохи, в яку випадає жити Лукреції. За З. Фройдом, табу створює бар’єр проти інцесту, а порушення табу стає історичним джерелом *почуття провини, моралі, культури* в цілому (Фрейд, 1991). За цією логікою, Лукрецію згубило почуття провини, її вчинок – *моральна дія*. В. А. Роменець вже у своїх перших працях наголошує, що першим феноменом людини є *моральність*, а про табу говорить: воно “стосується не долі окремої людини, а всього того, що її оточує, що вона знає про це оточення” (Роменець, 1983, с. 128). Отже, моральність вчинку не в факті порушення етичного закону, а в його змісті та спрямованості. *Лукреція потрапляє в полон ситуацій значень й адресує свій вчинок людям*. За З. Фройдом, історія культури – історія “сублімації потягу”, пригнічуючи свою сексуальність, людина намагається опанувати природою, передовсім власною, та мета не досягається, тому культура робить людину агресивною, перешкоджає їй любити, жити

¹⁴ У цей період творчості В. А. Роменця ідеї післядії ще немає. Вона з’являється в “Історії психології епохи Просвітництва” (1993), потім в “Історії психології XIX – початку XX століття” (1995), а розгортається в “Історії психології XX століття” (1998), де чітко лунає: *зміщення акценту на складових ситуації вчинку – це психологія Первісного суспільства, Стародавнього світу, середньовіччя; на складових мотивації – психологія епох Відродження, Бароко, Просвітництва; на складових дії – психологія XIX і XX століття; на складових післядії – психологія XX століття*. Це *періодизація історії всесвітньої психології на підґрунті вчинкового принципу* (Роменець, 1989).

вільно й посилює почуття провини (Фрейд, 2013)¹⁵. В. А. Роменець називає таке тлумачення культури “психологізуванням в поясненні людської природи”, наслідком якого стає “стратифікація психіки” й втрата “особистісної цілісності”. Сам же виток почуття провини знаходить не всередині людини, а у міжлюдських взаєминах, у феномені “поневолення”: намагаючись знайти опору в житті, одна людина намагається позбавити самотності іншу, натомість втрачає власну, “вина й виникає з цієї суперечливості обставин” (Роменець, Маноха, 1998, с. 373–384). *Почуття провини виникає на межі морального й аморального й висвітлює драматизм людського буття.*

3. Фрейд досліджує співвідношення біологічного і соціального в психіці людини, В. А. Роменець – культурно-історичний спосіб її буття. У першому випадку постає *теорія несвідомого*, у другому – *теорія надсвідомого*, якою за своєю суттю є теорія вчинку. *Вчинок самопожертви Лукреції – перша образна модель теорії.* Надалі це безліч образів, створених силою людського духу, де кожен говорить В. А. Роменцю про моральний або ж аморальний зміст буття людини. Серед них – образ Просперо з драми В. Шекспіра “Буря”: щоб примирити ворогів, герой обеззброюється, і це вищий рівень моральності й водночас її самоліквідація: наявність моралі означає, що примирення не відбулося. “Хто примножує мораль, той примножує смуток” (Роменець, Маноха, 1998, с. 750). *Історія всесвітньої психології позначена вчинками самопожертви та їхніми наслідками.*

Образ Великого Інквізитора В. А. Роменець знаходить не тільки в “Братях Карамазових” Ф. М. Достоєвського, а й в кожному великому творі світової культури, де мовиться про історичну поведінку людини. Це – *друга модель теорії вчинку.* Виразно Образ Великого Інквізитора лунає в культурі Відродження: людина оголошується титаном, однак право титана вчиняти відповідно до намірів та бажань обертається можливістю застосувати будь-які засоби, коли на його шляху стоїть інша людини. Образ Великого Інквізи-

тора уособлює втрату титаном своєї величчя у намаганнях ліквідувати самотність інших людей. Начебто людяна епоха є “повною протилежністю людяності”. Використовуючи когось іншого як засіб досягнення своєї мети, людина втрачає себе, одна людина зникає в іншій. Це той самий “феномен поневолення”, його ілюстрацією стає скульптура Мікеланджело “Переможець”. “Оскільки переможець повністю підкорює іншу людину («ворога»), він ліквідує своєрідний зміст переможеного і його перемога втрачає сенс” (Роменець, 1988, с. 11).

Очікуваного результату *дія* не приносить, людина залишається “роздвоєною”: чогось прагне, а коли досягає, бачить марність своїх бажань. В. А. Роменець наголошує: доки вчинок триває, людина не знає, якою вона є, куди рухається, як і задля чого живе. По справжньому вона пізнає себе тільки тоді, коли аналізує співвідношення між очікуваним й отриманим, усвідомлює причини успіхів і невдач, оцінює здобутки і втрати. На цьому підґрунті виробляється нове “вчинкове настановлення” – *психологія самопокарання.* Показовим для В. А. Роменця є сюжет “Преступлення і покарання” Ф. М. Достоєвського: переживання скоєного виводить головного персонажа на шлях *самопокарання і переможення.* Так само відбувається в історії: людство пізнає себе за наслідками своїх дій, а вони невтішні. Відбуваються пошуки засобів зцілення, що можна досягти лише шляхом *катарсису* – об’єктивації вчинку. На цьому підґрунті постає героїчне діяння.

Герой не знає повноти об’єктивних залежностей, ототожнює світ з ідеалом, де перший уявляється йому “лабораторією”, а до людей він ставиться як “до комах”. В образі культури конкретного історичного часу виражається прагнення людини перетворити незалежну ситуацію на залежну. Постає проблема співвідношення самовизначення людини й визначення її об’єктивним світом. “Справді так! Герой страждає від суперечностей, але він герой тому, що їх долає (як титани Відродження) й визначає себе у виборі” (Роменець, 1995а, с. 16–17). Героїчним діянням є

¹⁵ З часом З. Фрейд змінює точку зору й заявляє, що в основі моралі лежить не почуття провини, а *страх перед втратою любові.* Однак далі зізнається: “Чому мені, а також моїм шістьом дорослим дітям доводиться бути цілком порядними людьми, завжди залишалося для мене абсолютно незбагненим” (цит. за: Джонс, 1996, с. 310). І. Кант не дарма називав “моральний закон” разом із “зоряним небом”, річчю, що викликає “здивування й благоговіння”. В. А. Роменець дію цього закону досліджує упродовж усієї творчості. Аналіз інтерпретацій вчинку самопожертви римлянки Лукреції Тріціпітіни – початок цього шляху.

учинок Ісуса Христа. Теорія вчинку В. А. Роменця отримує свою наступну й водночас завершальну образну модель.

Учинок Ісуса Христа, як і учинок Лукреції Тріціпіни, – *учинок самопожертви*, проте його зміст незрівнянно глибший: *культура світу народжує образ переображення людини*. “Переображення вбирає в себе осягнення всього, що діється у світі, сенс того, що діється, й визначення історичного спрямування людства <...>. Це образ, що показує саморозкриття світу” (Роменець, 1995а, с. 21). Світ – “Суб’єкт-Бог”, який через людину пізнає свою сутність, *людина – орган самопізнання світу*. Христу протистоїть “макрокосмос з усіма його чуттєвими принадами”, його зваблюють спокуси, найвідоміша з них знаходить відображення у темі Великого Інквізитора – темі диявола, знищення духовного матеріальним. Однак він озброєний “Словом Божим” – усвідомленням гідності людського існування, тому спокуси тільки зміцнюють його переконання, посилюють його аргументацію й не перешкоджають нести людям “Божий закон” – *закон моралі*.

“Героїзм передбачає служіння вселюдському, а воно може бути тільки у сфері духовній, боротьба за яку точиться у сфері матеріального” (Там само, с. 20). Людство не розуміє героя і карає, він перебуває у “страхотливій самотності”. Щоб виконати свою місію – урятувати людей від загибелі, йому потрібно прийняти на себе всі їхні страждання. Для цього він має дійти *екстазу*, піднесення. Індивідуальне підноситься до вселюдського, людське існування наповнюється смыслом. “Смерть героя в її узагальненні є смертю для цінностей нижчих і є життям для цінностей вищих” (Там само, с. 596)¹⁶.

Христос намагається врятувати людей від загибелі, бере на себе усі їхні страждання, та вже грецька міфологія показує, що героєві доводиться розплачуватися за добро, яке він робить людям. Героя наслідують, проте повна вірність його учинню неможлива, інтерпретація – “творчо варіативна”, кожен вкладає у вчення свій смисл, новий час вимагає нових учень, а

“люди залишаються самі собою”. В. А. Роменець вдивляється у полотно І. Босха “Несіння хреста”. Окрім Ісуса Христа та “жалісливої жінки”, тут гротекстно фігурують “філістер”, “гордий васал”, “ідеолог”. Христос ніби ніяковіє за людей, заради яких іде на Голгофу: він віддає себе служінню духовному, люди ж перебувають у гонитві за матеріальним... Христа зраджують: “Це історична психологія! <...>. Зраджує не один учень, зраджує все людство” (Там само, с. 26).

Життя віддане за людей не марно: учинок Христа відкриває людині усвідомлення її буття як *гідності*. “Розгадати сенс героїчного подвигу – це означає розгадати спочатку характер історії, визначити її сенс” (Там само). Відкривається можливість вийти за межі чуттєво даного, осягнути відношення між посеїбичним і потойбичним, усвідомити, що світ відкривається людині разом із появою її у ньому, що народження людини є водночас народженням світу в його *моральності*. Потойбичне набуває форми поцейбичного, один світ постає у зв’язках з іншим, співвідношення світів показує канонічне зображення Богоматері з немовлям у руках. Вона не притискає немовля до себе, а зі скорботою віддає світу, начебто знаючи, що Боголюдину чекає шлях блукань, поневірянь і страти. “Моральне людина здобуває своєю кров’ю” (Там само, с. 581).

Шлях переображення людини В. А. Роменець ілюструє композицією, в центрі якої стовп світла, що йде від багаття, де в муках конає людина. Світло бореться з пільмою, розриває химерні ворожі сили, підноситься догори... Проглядається силует людини, котра також, у стовпі світла, підноситься – до світла, де вже немає ні мук, ні ворожнечі. *Не все так безнадійно: людина через страждання піднімається до незатьмареного, трансцендентного*. Життя людини є об’єктивно трагічним, але так само об’єктивним є її намагання переступити межі буття в його матеріальності й вийти до буття в його ідеальності.

Коментуючи тексти В. Шекспіра, котрий передає переживання Лукреції Тріціпіни через споглядання нею полотна на тему Троянської

¹⁶ У цьому місці В. А. Роменець цитує Біблію: “Той самий камінь, який знехтували будівники, став наріжним” (Пс. 117:22). Л. С. Виготський ці ж самі слова виносить як епіграф до праці, де обґрунтовує розуміння психології як науки, що слугує перетворенню людини в процесі побудови соціалістичного суспільства (Виготський, 1982г). В. А. Роменець також говорить про перетворення людини, але про *історичне* перетворення, в процесі наріжного, вчинкового способу її буття. *Серед двох версій культурно-історичної психології тільки друга відповідає назві і суті цієї дисципліни*. Для В. А. Роменця “камнем, яким знехтували будівники”, є *історична психологія*: у поступі людини виробляється нове бачення світу й висвітлюється її місце у цьому процесі.

війни, В. А. Роменець кидає фразу: “За всі віки, що пройшли відтоді, людина не змінилась” (Роменець, 1983, с. 30). Людина не змінилася, з огляду на дію, проте вчинок – триває, на часі *післядія* – “совість” вчинку. “До цього часу людство переживає свій єдиний одвічний вчинок – своє духовне формування” (Роменець, 1995а, с. 534). *Вчений говорить про психологію переображення.*

Образи Лукреції Тріціпітіни, Великого Інквізитора, Ісуса Христа, виокремлені В. А. Роменцем в історії культури людства, – моделі його теорії вчинку у формі психології самопожертви, психології самопокарання, психології переображення. Водночас це знання про людину, що здобуваються на підґрунті теорії вчинку й послідовно розгортаються у працях В. А. Роменця. Погляд вченого на людину далеко не оптимістичний, оптимізмом у його творчості є віра в силу духу людини й сподівання, що теорія психології допоможе їй досягти переображення. Теорія вчинку – саме про це.

Знання про людину у викладі В. А. Роменця, більш ніж суттєво, відрізняються від знань у викладі Л. С. Виготського, О. М. Леонтєва, а також Ф. Л. Гонсалеса Рейя, Т. Тео, А. Стеценко (див. частину I статті). *Як і має бути в культурно-історичній психології, це знання культурно-історичного наповнення й водночас – культурологічний підхід в тлумаченні історії психології й психології загалом*¹⁷.

Творчість В. А. Роменця – поступ наочно-образного й абстрактно-логічного мислення водночас із поверненнями до висловленого і вже на іншому рівні й у іншому місці продовженого. Складно організована теорія вчинку (див. табл. 3) надалі подається як послідовність позицій, підпорядкованих меті і завданням цього дослідження. Позиції подаються мовою автора теорії.

В. А. Роменець: історія психології як історична психологія. Витоки психології губляться у глибині століть, поділ її історії на “донауковий” і “науковий” етапи є умовним. Людина спостерігає за собою від моменту самоусвідомлення й відображає свої спостереження

в образах народного світогляду, міфах, релігійних уявленнях, художніх творах, мистецтві, теоретичних системах. “Наука не може своїми методами вичерпати повністю все багатство природи людини, її душі” (Роменець, Маноха, 1998, с. 40). У неї немає переваг над іншими формами психологічного пізнання. Психологи останніх століть “ніби втратили предмет своєї дисципліни в наукових пошуках; психологія має повернутися до самої себе. Психіка є не тільки інструментом пристосування до середовища. Вона є життям людини, переживанням, ставленням до світу і має власне багатство” (Роменець, 1995б, с. 101–102). Психологія неминуче повертається до проблем, які постали ще на зорі людства. “«Блудний син» повертається до свого «батька»” (Там само, с. 103).

Психологія крокує від міфології через філософію до науки, “бере на себе печалі і турботи філософії, виправдовуючи те центральне положення, яке їй відводить сучасна класифікація наук” (Роменець, 1989, с. 36). Слід зануритись у культурні надбання людства, виокремити проблеми, над якими століттями б’ється людська думка, дослідити способи їхнього розв’язання, показати людині, що шлях, котрий вона торує, – це її шлях до самої себе, що свідченням цьому є її вчинок. “Вчинок витлумачено як спосіб самодетермінації в людській поведінці на основі самопізнання й самостворення в формуванні смислу життя як психологічної проблеми. Ця ідея імпліцитно міститься у всесвітній психології, в її історичному русі” (Роменець, 1993, с. 4). Тому що вчинок – “*архетип* загальнолюдської культури” і саме йому належить стати “логічним осередком побудови системи психологічних знань” (Роменець, Маноха, 1998, с. 353).

В історії культури спочатку вчинок береться зі сторони ситуації, потім – мотивації, далі – дії, зрештою, – *післядії*. Ситуація вчинку відповідає психології Первісного суспільства (ситуація значень), Стародавнього світу (ситуація конфлікту), Середніх віків (ситуація колізії); мотивація – психології Відродження

¹⁷ В. А. Роменець критично оцінює категоріальний аналіз історії психології М. Г. Ярошевського: потрібно досліджувати не категорії психологічного мислення (Ярошевський, 1985), а місце і роль психічного у конкретно-історичному способі людського буття, яким є вчинок. Тоді на перший план дослідження виходить *проблема людини* – так, як її виражає “дух часу” (Й. В. Гете). Це не “соціокультурна атмосфера” і не “інтелектуальний клімат роботи вченого” (Boring, 1950), це – *поклик людського самопізнання*, що, об’єктивуючись, постає як *культура людства*. Відкривається можливість бачити історичний шлях людини, принцип бачення – зміщення акценту в інтерпретаціях вчинку.

(мотивація як така), Бароко (боротьба мотивів), Просвітництва (прийняття рішення); вчинкова дія – психології XIX – початку XX ст. (мета, засіб, спосіб дії); післядія (інтеріоризація, катарсис, преображення) – психології XX ст. Складаються ситуативний, мотиваційний, дійовий та післядійовий рівні становлення психологічних знань. Перший характеризує етап міфологічної і філософської психології, другий – філософської, третій – наукової психології, четвертий – сцієнтизм у психології та його подолання. “Характер епохи визначає характер епохи, а вчинок – важливі риси епохи <...>. Психологія визначається історією і визначає саму історію <...>. Історія психології є своєрідним дзеркалом..., в якому відбиваються події психологічної історії людства” (Роменець, Маноха, 1998, с. 739, 69, 896).

Гармонія властива психології Стародавнього світу, психологія Середньовіччя схиляється в бік теологічно вираженого ідеального, психологія епохи Відродження намагається повернути втрачене, психологія останніх століть віддає перевагу матеріалізму над ідеалізмом. Набуває популярності ідея інтеріоризації, пояснюється перехід матеріального в ідеальне, про ідеальне не йдеться. Людина втрачає “велику здатність до рефлексії, заплутується в хаосі стосунків з жаданими предметами матеріального світу, роздирається і роз’ятрюється суперечностями” (Роменець, 1995а, с. 32). Покликання психічного полягає у тому, щоб “крізь чуттєвий бруд бачити чистий світ буття”, людина ж продовжує залишатися у світі чуттєвого. Ідеал залишається “трансцендентно віддаленим” від його реалізації. “Це – фата моргана, міраж, який зникає при наближенні до місця, де він, здавалося, перебував” (Там само, с. 11). Звідси “трагізм історії”, яка показує “незбагненну ригідність історичної поведінки”, а тому “нікого й нічому не навчає”. “Можна говорити про абсурд історичної поведінки людини” (Там само, с. 12).

Історична психологія лунає в “Психології народів” В. Вундта, працях Л. Леві-Брюля, Дж. Фрезера, Е. Тейлора, О. Потебні... Висвітлюється, що “субстанційною основою людських учинків” є народ. Залишається “показати вчинкову дію, яка виходить із духовної субстанції людства, народу й стає самоодатньою” (Там само, с. 596). Консолідуючим чинником народу є фольклор, це і продукт народної творчості, і основа його самосвідомості, вираженої у творах представників народу. В українського народу це Ф. Прокопович, Т. Г. Шевченко, М. В. Гоголь, І. С. Нечуй-Левицький, Леся Українка... Природу вони зображають не просто як середовище життя, а як рівну людині істоту. “Людина бачить у природі спільне із собою” (Світ..., 2012, с. 16). У художніх образах виявляється “архетип існування народу” й він дає себе знати “до сьогоднішнього дня”¹⁸. “В душі історичної психології народ є тим, що він знає про себе зі своєї історії, як він усвідомлює свій сучасний стан і з якими сподіваннями він дивиться в майбутнє” (Роменець, 1995а, с. 30).

Історична доля народу, його характер, світогляд, мова, мораль, звичаї визначають історичну стратегію дії. У цьому процесі відбувається взаємозбагачення й експансія культур. Поряд з позитивними з’являються негативні наслідки: унаслідок “механізму проєкції” ідея “зла” переноситься на інші народи; наслідком “механізму уніфікації” стає ліквідація “світоглядного плюралізму”. Експансію культури здійснює “вихідний народ”, так виникають світові імперії. Передовсім у поневолених народів викристалізовується вселюдське. “Люди шукають і прагнуть єдиного Бога й через це прагнення більше наголошують на тому, що їх поєднує, а не на тому, що їх роз’єднує <...>. Протиборству народів протиставлено ідеальну сферу, в якій багатства вистачить усім” (Там само, с. 27). Феноменом історичної психології народів є культ особи.

¹⁸ У іншому місці В. А. Роменець говорить про “вчинковий архетип культури”, про те, що за ним криється відношення “посейбічне – потойбічне”. Стародавній Єгипет поневолений потойбічним світом і кладе усі свої сили для побудови “вічних палів буття” – пірамід. Стародавня Греція теж віддає данину потойбічному: загиблі будь-що мають бути похованими. Християнство знаходить “палі буття” в душі людини, середньовіччя на цьому зосереджується, а Відродження відкриває цінності вже в самій людині, перевага віддається посейбічному. Епоха Бароко наголошує на важливості чуттєвого світу, але смисл і велич людського існування вбачає у потойбічній сутності. Цінністю Просвітництва, попри “войовничий атеїзм”, є ідея Бога. Атеїстична тенденція переходить у XIX століття й приносить з собою орієнтацію на матеріальні цінності. XX століття доводить цю тенденцію до абсурду. Місце Бога займає людина й наділяє себе абсолютною владою над усім. Знову постають одвічні питання буття людей... “Головне протиріччя історії – у прагненні людини розв’язати проблему взаємовідношення трансцендентального і феноменального, потойбічного і посейбічного – залишається і вирішуваним, і не вирішуваним” (Роменець, 1995а, с. 620).

Це і “опора буття” народу, і “дивне дзеркало”, в якому він бачить себе. Тому з часом начебто спам’ятовується, здійснює “перепоховання” розвінчаної особи, як це мало місце у випадку із Й. В. Сталіним. Народ підносить власну гідність, проте від культу особи не відгороджується. “XX століття набуло у цьому сенсі *демонічного* характеру: здавалось, ніби культурі особи самі рухають людську історію” (Роменець, Маноха, 1998, с. 65).

Для пояснення історичної психології можна було б взяти на озброєння ідею “втечі від свободи” Е. Фромма, проте людина втікає не від свободи, а від ситуації. “Людина, яка має свободу, буде стояти на смерті і ніколи її не віддасть. Але тут мовиться про істинну свободу, її належне усвідомлення, пов’язане з трагічним переживанням гідності людини, яка осягла всезагальне і зуміла виразити його в неповторній, унікальній, оригінальній формі” (Там само, с. 72). Відтак потрібно звернутися до “безсмертної опори буття”, яка “у продуктах діяльності, в іншій людській істоті, більш точно – *в сукупному людському існуванні, в історичному русі людства*” (Там само, с. 54).

Людство прагне до єдності й має два шляхи – або уніфікація, або поступ до “унікального і разом з тим усезагального буття”. У цих же напрямках пролягає історія психічного – історія людства. У XX столітті перший шлях є засадничим, він наскрізь проймає людську свідомість й виражається у всіх формах ідеології – від мистецтва до філософії. Людина прагне досягти “монолітності в ідеях”, натомість настає “тотальність мислення і поведінки”. Соціально-економічні формації цього століття – соціалізм і капіталізм – форми монолітності: “У першому випадку – ідеалізм (рух від ідеології до поведінки), у другому – матеріалізм (рух від виробництва до ідеології)” (Там само, с. 55). Ідеологія тут “є певною формою життя, його змістом, навіть самим життям”. Марксистська ідеологія, яка перемагає на теренах колишньої Російської імперії, перешкоджає пошукам людиною вселюдського як субстанційного¹⁹. Суперечність між приватною і суспільною власністю, яку вона намагається

вирішити, – проблема не тільки економіки, а й психології. Людина прагне “зробити світ своїм”, перебуває у гонитві за примарним, не здогадуючись, що її гідність – у самому світі, “адже увесь світ є ідейною, психологічною властивістю особистості”.

На часі “принцип взаємної творчої доповнюваності матеріального та ідеального у тлумаченні людського ества”, котрий “указуватиме на своєрідність зв’язку цих двох засадових аспектів, або рівнів, людського життя як індивідуального, так і соціального. Саме така творча доповнюваність і забезпечує повноту людського існування без будь-якого обмеження виявів життєдіяльності, адже кожен із них є невід’ємним атрибутом людської істоти. Такий підхід до історичної психології та історії психології дає можливість чітко зрозуміти особливості різних форм історичної діяльності людини, а також необхідність появи того або іншого психологічного вчення” (Там само, с. 33–34).

У вченні З. Фрейда виразно лунає “комплекс провини” XX століття. Це – вияв “безпорадності людини перед стихією суспільного життя, яке вона творила несвідомо” (Роменець, Маноха, 1998, с. 69). У психології постають “антигуманістичні” спрямування: бігевіоризм, гештальтпсихологія, рефлексологія, реактологія. Поява гуманістичної психології з її ідеями людського самовизначення та самоздійснення не рятує становища. Самовизначення може бути “катастрофічно злочинним”, а ідея самоздійснення “досить абстрактна. В ній абсолютизується окремо взята особистість у відриві від її соціальної природи. Терміни «самоздійснення», «самореалізації» мають преформістський відтінок і вказують на розгортання вже наявного змісту” (Там само, с. 736). Людина діє в ім’я великих, проте духовно відчужених цілей, політизується, позначає свій шлях світовими війнами, голодоморами...

Феноменом психології XX століття є науково-технічний прогрес і розбудова великих міст, та водночас нищать пам’ятки культури... Людина діє задля власної вигоди, могутні технології, які виробляє, скеровуються проти природи, вона “не залишає нічого недоторка-

¹⁹ На відміну від психологів-марксистів, якими були Л. С. Виготський і О. М. Леонтьєв і якими, на їхню думку, залишаються їхні послідовники – Ф. Л. Гонзалез Рей та А. Стеценко, В. А. Роменець бачить усі недоліки психології, котра зосереджується на матеріальній стороні людського життя. Це справді теорія історичної психології, а не психологічна інтерпретація економічного вчення К. Маркса. Вчений повертає психологію лицем до історичного, духовного, ідеального, показує, що психічне як ідеальне має власну цінність, свій сенс у світі людського буття, є реальною силою й суттю історії людства в її русі та втіленнях, водночас утримує в собі можливість переображення людини. У цьому полягає пафос теорії В. А. Роменця, пафос усіх його творчих пошуків.

ного в самій Природі й гине разом з нею” (Роменець, 1995а, с. 601). Те, що відбувається, відбувалося й раніше, це “канон історичної поведінки”, виражений образом Великого Інквізитора, проте саме у ХХ столітті питання життя і смерті доходить крайньої межі, здається, начебто людина “готує себе до космічної катастрофи”.

Психологія ХХ століття – психологія дії, та дія “сліпа”. Сподівання на післядію, але ж “всі шпарки перекрито в душі так, що немає можливості для усвідомлення провини. Вона не може проникнути в людину й закрутити моральну спіраль, а якщо ця мораль і закрутиться, то покаже лише безвихідь моральних відносин і зведе їх до відносин базарних. Це показують головні повороти історії ХІХ і ХХ ст.” (Там само, с. 602). *Повороти історії ХХІ століття демонструють те ж саме.*

І все ж роль післядії непересічна: “Людина переживає те, що вона сама здійснила, виробляє нові настановлення для майбутніх учинків, і саме на ґрунті післядії виявляється справжня психологія людини <...>. Так постає предмет психології в культурологічному підході <...>. Ставиться завершальний акцент у формуванні психічних феноменів і розкривається дійсне багатство людських духовних сил. Післядія постає також феноменом історичної психології” (Там само, с. 51, 600). І це вже *психологія переображення*, котра вбирає в себе “не тільки духовну ситуацію, а й мотивацію, дію, післядію, включаючи *суспільні канони поведінки*” (Роменець, Маноха, 1998, с. 60). Передумови є: кожна епоха усвідомлює себе через своїх мислителів, теорія психології так само – спосіб її самоусвідомлення. “*Людина приходить до самої себе після великого кола блукання у пошуках самої себе. Такою приходить психологія до завершення ХХ століття*” (Там само, с. 83).

Людина через психологію повертається до самої себе, коли знаходить, що вчинок віддзеркалює культуру історичної епохи, стає подією у її житті, означає вихід на новий рівень взаємин зі світом, її духовне зростання, що одвічно триває процес, в якому висвітлюється природа й сутність властивого їй психічного. Таким є смисл післядійового рівня становлення психологічних знань. Психології належить подолати сцієнтизм, вийти за межі абстрактного гуманізму, повернутися лицем до людини й показати їй, у чому полягає смисл буття і як можна досягти повноти її буттєвості.

Теорія вчинку долає “песимістичну” фазу й прямує до “оптимістичної”. На часі – пос-

тання канонічної психології. Епоха піднімається до “найвищого світоглядного рівня”. Психологічна наука повертає собі справжній гуманістичний зміст, висвітлюється її “культурно-історична місія” – нагадувати людям про відповідальність за зроблене і не зроблене, за скоєне і згаяне.

Стає очевидною відстань, яка відділяє теорію вчинку В. А. Роменця від культурно-історичної психології у версії Л. С. Виготського, його учнів та послідовників. Дослідження об’єктивованої в продуктах культури людства історії психології, де теорія вчинку постає як культурологічний, наповнений принципом взаємної творчої доповнюваності матеріального та ідеального у тлумаченні людського ества, підхід перетворюється на дослідження історичної психології, де теорія вчинку є способом її пояснення. Культурно-історична психологія набуває свого справжнього змісту.

Словами про те, що епоха усвідомлює себе через теорію психології, що його власна теорія, долаючи песимістичну, прямує до оптимістичної фази, що на часі постановня канонічної психології – психології післядії, В.А. Роменець відкриває мету своїх наступних кроків: показати, що людина не приречена страждати й що у неї є можливість вийти на шлях переображення.

В. А. Роменець: людина – вчинок – світ. “Ідея вчинку імпліцитно міститься у всесвітній психології, в її історичному русі” (Роменець, 1993, с. 4). У логічній структурі вчинку ситуація показує залежність вчинку від значень, яким людина наділяє світ; мотивація свідчить про здатність людини здійснювати вибір, перетворювати незалежне в залежне й підніматися над ситуацією; дія є реалізацією відношення між метою і засобами її досягнення, перетворенням реальності з виходом людини в царину моральних відношень; післядія постає рефлексією й початком нового витка взаємин людини зі світом. “*Діалектичний перехід людини і світу – ось що таке вчинок. У такому випадку він виступає центральною категорією, і з нього слід розпочинати і ним слід завершувати систему психології*” (Там само, с. 150). *Категорія вчинку – інструмент осягнення вченим сутності і призначення психічного у світі.*

Учинок – спосіб укорінення людини у світ. Людина намагається злитися із безконечним змістом Всесвіту й утілити в ньому свою індивідуальність. Постають суперечності між макро- і мікросвітом. У філософії це проблеми відношення матерії і свідомості, безконечного

і кінцевого, абстрактного і конкретного, тіла й душі, сутності і явища, форми і змісту, свободи й необхідності... Суперечності не знаходять вирішення, філософія не бере до уваги, що немає окремих сутностей, а є учинок – взаємоперехід людини і світу, намагання людини подолати невідповідність ідеального матеріальному, суб'єктивному об'єктивному. Світ – неосвоєне, до якого, переступаючи власні межі, спрямовується свідомість. “Це можна розглядати як духовне становлення самої людини, як саморозкриття «великого світу», як всезагальний вчинок, відносно якого і людина, і сам «великий світ» виявляються... залежними феноменами” (Роменець, Маноха, 1998, с. 728). Світ сягає в просторову й часову безконечність, вчинок відкриває його людині, котра, надає йому визначеності. “Мікрокосмос психологічно означає, що психіка міститься не тільки в тілі людини, не обмежується його контурами, а сягає в просторову й часову безконечність, тому весь видимий людиною світ визначений нею. Отже, можна сказати, що світ великий (макрокосмос) розкривається через світ малий, що психологічний світ відкриває позицію бачення великого світу та є його самоспогляданням” (Роменець, 1995а, с. 82)²⁰. *Усе, що стосується буття людини у світі, є вчинковим процесом і його результатом.*

Антагонізм між світами виражається в пристрасності, потягах, творчому неспокої. Людина здійснює пізнавальні і практичні дії, та освоєне одразу ж вказує на неосвоєне. Настає усвідомлення, що це стан несвободи, у філософії лунають ідеї “втечі від свободи” (Е. Фромм), “покинутості і страху” (К. Ясперс), але ж людина на перших етапах своєї історії не випадково будує піраміди, на наступних створює нові технології, включається в нові форми комунікації, долаючи таким чином природні обмеження й намагаючись знайти опору в матеріальному світі. Насамперед це “опора в іншому”, індивідуальне поєднується з соціальним. “Самоствердження через комунікацію – ось завершальна формула, в якій може бути виражений загальний

смісл учинку в єдності його індивідуального і соціального моментів” (Там само, с. 736). Зосередження людини на самій собі веде до “трагедійної самотності”.

Усувається поділ світу на посеїбичне і потойбічне, ноумен і феномен. Ноумен – поцейбічне, світ у його багатоманітті, де людина заявляє про себе і гуманізмом, і жорстокістю, і альтруїзмом, і егоїзмом, і любов'ю, і ненавистю... Водночас “великими феноменологічними сходами” піднімається до визнання права на самобутність інших суб'єктивностей, до усвідомлення, що моральність – необхідна умова існування і людини, і світу. Вчинок – вихідна ланка і рушій цього процесу. Макро- і мікросвіт, неосвоєне й освоєне, усе, що вважається протилежними сутностями, – абстракції, котрі не показують необхідність вчинку. Останній корінитися “в іманентній суперечливості буття”. Поступального руху вчинку надають ситуація і мотивація, дія і післядія показують, як саме він здійснюється. У ситуації відбувається “розкопування ноумена у глибину”, мотивація узгоджує свідоме і несвідоме, засоби цього процесу впливають із структури дії. Вчинок розкриває “приховані властивості світу”, тому коригується. І в індивідуальному житті людини, і в її історії вчинок триває перманентно, здійснюється і не здійснюється, висвітлюючи “структури історичного життя людей”.

Феномени життя постають значеннями, та людину вабить не феномен, а те, що криється за ним. Створюється “ситуативна напруга”, на зміну одним значенням приходять інші, однак рух до ноумена не припиняється. Світ у цілому складається із ситуаційних відношень, саме тут виявляється “буттєвий драматизм”. Суперечності між феноменом і ноуменом загострюються, ситуація переходить у мотивацію. Її форми різні, у кожній – свій вектор, людина потрапляє в стан “боротьби мотивів”, з якого виходить за участі емоцій та свідомості. Коли перевагу отримує якийсь мотив – це вже дія, де зникає і ситуація, і мотивація. Дедалі більше виявляється об'єктивність дії: предмет, на який вона спрямовується, диференціюється й стає

²⁰ Зв'язок між “великим” і “малим” світами В. А. Роменець пропонує уявити у вигляді кулі. Це “символ структурної і змістовної безконечності об'єктивного світу”, де людина – “особистісний зріз” цієї кулі, а стосунки між людьми – розрізи кулі, що перетинаються в її осі. Людина прагне “перетворити особистісний зріз” у шар безконечного буття й здійснює вчинок, світ входить у людину як її визначеність. Людина намагається поєднатися зі світом, утілюючи у ньому свою індивідуальність. “Індивідуальне обмеження людського існування примушує його до екзистенціального розширення – охопити, включити в свою орбіту інші існування” (Роменець, Маноха, 1998, с. 728, 734).

засобом досягнення мети. З відношенням “мета – засіб” впливає характер вчинку. Засіб перебуває в царині міжлюдських взаємин, вчинок постає моральною дією. Встановлюється нове ситуаційне відношення, “здійснилась подія в людській психіці. У вчинковій спіралі виник своєрідний *канон поведінки*. Вчинкове коло завершене” (Там само, с. 733). За дією слідує післядія. *Вчинок триває перманентно*.

Найважливішим визначенням вчинку є комунікація: виникає соціальна спільність і “єднання всередині неї”. Злочинні форми комунікації – аж до знищення того, хто протистоїть єднанню в межах якоїсь спільності, висвітлюють аморальний, позбавлений справжньої соціальності смисл вчинку. Такими ж аморальними є такі форми комунікації як авторитарність, конформізм, деструктивізм. Смисл вчинку визначається його творчим характером: людина змістовно взаємодіє зі світом, освоює його й утверджує себе в освоєному. Творчість – учинкового характеру комунікація й водночас об’єктивація сутнісних сил людини; це безпосереднє вираження комунікації у вигляді різновидів діяльності, сутність якої полягає у розширенні впливу людини на предмети і події оточуючого світу. “Розгортається безконечна гама моральності або аморальності”.

Моральні максими – свідчення *свободи волі*. Людина звільняється від необхідності діяти під примусом ситуації, однак, отримавши свободу, не знає, що з нею робити. Це відзначає Е. Фромм, проте не показує, що свобода обертається втратою “прив’язаності до предметного світу”. Людина прагне відновити втрачене й досягти *катарсису*, очищення від “детерміністичної заплутаності”. Відтак вдається до *моральної творчості*, проте “зрозуміти, як у вчинковій здійснюється моральна творчість, не можна інакше, як помістити між ними (логічно) якусь велику прасилу, незрушний і стійкий потяг, що уособлює засади моральних відносин між людьми й виражається у вчинкові” (Роменець, 1995а, с. 589). Це Ерос – любов до істини, краси, добра – джерело власне людсь-

кого в людині. Любов, усупереч З. Фройдю, не зводиться до статевих стосунків: це здатність людини жертвувати собою задля інших, що заперечує статевість. Справжній вчинок – вчинок любові. У зіткненні з волею Ерос “прозріває”. Це “детермінізм вищого порядку”, котрий полягає у викликаному нестерпністю свободи поверненні людини до визначеності, “щоб відчутти себе живою істотою”. Ідеалізуючи об’єкт, любов стимулює *творчість*. Це не компенсація (З. Фройд), а природна трансформація любові. Закохана людина прагне перетворити світ відповідно до ідеалу, саме у вчинку любові формуються моральні риси людини. Ерос живить сприймання і перетворення світу, та протилежність між людиною і світом “залишається непере-моженою”. Тоді вона бере себе як матеріал творчого акту й “утілює в ньому свою самопожертву”. Індивідуальне підноситься до вселюдського, людина здійснюється як моральна істота у творчості ціною життя.

Вчинок здійснюється в умовах певної ідеології й залежить від науково-технічного прогресу: перша формує настановлення на відносини між людьми й зумовлює характер вчинку, другий визначає те, як саме він здійснюється. Це способи освоєння людиною світу і вони мають антигуманну спрямованість, що відбувається, коли ідеологія намагається “оволодіти головними важелями поведінки, щоб «дресировати» людські маси” (Роменець, Маноха, 1998, с. 894) й коли науково-технічний прогрес несе в собі загрозу людському існуванню. Комунікація втрачає “життєвість”, вчинок – сенс, котрий полягає у пошуку людиною адекватних засобів самоствердження, домаганні статусу неповторної індивідуальності. “Прагнення до неповторного, унікального є провідною тенденцією (закономірністю) людського буття, завдяки чому може бути виправданий його смисл. Адже саме неповторність існування постає джерелом людського руху до буття досконалого” (Там само, с. 824).

Людина у вчинковому процесі – суб’єкт, котрий перебуває у полі об’єктивних, історичних залежностей²¹. Світ наповнюється

²¹ В. О. Татенко, посилаючись на наявне у В. А. Роменця поняття суб’єкта, говорить про “суб’єкта вчинку”, з властивою йому “принциповою неможливістю вчиняти під впливом зовнішніх стимулів” (Татенко, 2006, с. 344). Протилежним чином прочитує тексти вченого Т. М. Титаренко: “Для нього (В. А. Роменця – П. М.) моральність, духовність формуються виключно під впливом зовні. Які впливи, така й людина” (Титаренко, 2006, с. 45). Насправді В. А. Роменець пише про “вияв суб’єкта”, де суб’єкт постає “у його дієвості – ситуаційній, мотиваційній, суто дійовій, а також післядійовій” (Роменець, 1995г, с. 10). *Предметом теорії вчинку В. А. Роменця є вчинок суб’єкта, а не не суб’єкт вчинку; згідно теорії, психічне – невід’ємний момент вчинкового способу буття людини у світі, де виявляє характерну своєрідність*. Випадки спотворень ідей вченого – непоодинокі (див.: М’ясоїд, 2019).

присутністю людини й набуває власне людської форми існування. Образ світу втілюється в оригінальному продукті, відображає рівень її історичного та онтогенетичного становлення, перебуває, як і сама людина, у стані перманентних змін. Предметне-практичне, міфологічне, естетичне, етичне, філософське, наукове пізнання – форми культури як історичного руху людини до самої себе. *Людина перебуває в учинку так само, як перебуває у ньому світ.* Найважливіша проблема світу – “створення цінностей, їх розподіл на основі визнання екзистенційної тотожності безлічі особистісних світів. Це найбільше диво – «відкритий» єдиний світ для всіх людей як поле їхньої суспільної діяльності. Вони вийшли з матеріального світу в особистісний, відчули необхідність об'єднання на основі єдиного світу, в якому вони опинилися. Це – найвеличніший факт <...>. Це відкритий світ, одне небо, справжній монізм як результат злиття, накладання, єднання безлічі «мікросвітів»” (Там само, с. 734–735). Психології належить розповісти про “великий монізм Всесвіту”; схарактеризувати людину як особистість, котра “сама себе відкриває”; долучити її до скарбів культури; донести світоглядні орієнтири дійсного переображення, які не в “суб’єктивній ізольованості”, а в унікальності єдності об’єктивного і суб’єктивного, універсального й унікального.

Предмет культурно-історичної психології В. А. Роменця – відношення “людина – вчинок – світ”. Предмет культурно-історичної психології у версії Л. С. Виготського, його учнів та послідовників – відношення “зовнішнє – опосередковування – внутрішнє”. У першому випадку людина характеризується з огляду на спосіб взаємин зі світом, у другому – з огляду на процеси, котрі пов’язують її із соціальною дійсністю, психічне постає у всезагальній і суттєво обмеженій системах координат. Принципово різною є категорійна рамка мислення у психології – принципово різними є теорії психічного. Культурно-історичним змістом наповнюється тільки перша.

В. А. Роменець: життя людини і філософія минулого. Життя вимірюється психологічним часом, фіксується плинністю подій. Це не тривалість, а наповнюваність, що визначає переживання людини як свідчення її “перебування у світі”. Подія реальна, та коли стає елементом досвіду – це вже ідеальне явище; реальне суперечливо поєднується з ідеальним у миті життя. Переживання миті – функція минулого і майбутнього, воно тим

яскравіше, чим більше мить наповнена подіями. “Основне зосередження, у якому переживається і виражається життя, у якому можна побачити дійсну пружину його розгортання у часі, є *вчинок*, і передовсім вчинкові форми розв’язання суперечностей” (Роменец, 2003, с. 70).

Мета вступає в суперечність із засобами її досягнення, уточнюється, змінюється, стає метою життя. Це вчинок, він триває перманентно, так людина розв’язує життєву задачу і здійснює своє призначення. Водночас долає свій егоцентризм у поступі “до вищої форми суб’єктивності, до осягнення її як світового зрізу, монади, мікрокосмосу. Від дитинства до дорослості простягнувся послідовний шлях взаємопереходу центрації і децентрації” (Там само, с. 75–76). Свої дії вона узгоджує з діями інших людей, дивиться на світ через призму власної позиції, вибудовує ідеальні моделі світу. Метаморфози, котрі з ними відбуваються, – метаморфози життєвого шляху. Змінюються ціннісні орієнтації людини, створюються підстави для здійснення вчинку – її духовного зростання. Коли потрапляє у ситуації, що перешкоджають руху життя, або, старіючи, інволюціонує, спостерігається повернення до колишніх форм поведінки. Минуле не щезає.

У дитинстві й підлітковому віці ціннісні орієнтації існують на основі бажань та потягів, у юнацькому віці формуються “абсолютні”, в зрілості, коли всезагальне постає у зв’язках із унікальним, – “реальні” цінності. Цінність унікального істотно зростає на етапі мудрості. “Людина стає в центр світу як його точка відліку і тому людське буття визнає найвищою цінністю. Це відповідає структурі вчинку, який розкривається на життєвому шляху при зміщенні акцентів із ситуації на мотивацію і далі на конкретну діяльність, спрямовану на індивідуальний предметний світ у неповторності і мінливості його рис” (Там само, с. 83). Повноти переживання буття людина досягає у творчій діяльності – розуміє іншу людину, долає однобічність свого характеру, виявляє універсальну обдарованість, котра полягає у самопізнанні і самовизначенні.

Справжні цінності життя розкриваються з огляду на “суворий критерій” – смерть. Зникають дитячі запитання, юнацькі пошуки ідеалу, частково втрачається досвід, натомість усвідомлюється, що потрібно жити вільно – для збереження творчого потенціалу, реалізації замислів, розширення горизонтів свого існу-

вання. Трагізм життя зводиться не до факту смерті, а до недосягнення його вичерпаності. Переживання страху смерті є свідченням справжньої цінності життя. “Глибинний мотив життя і смерті: самопізнання і самовизначення людини через творчість смислу життя – вищої форми самопізнання й самоздійснення світу” (Там само, с. 190). Смысл життя і всезагальний смысл буття поєднуються в спрямованості діяльності людини на служіння добру, творення цінностей, пізнання... Її неповторність – інструмент осягнення вселюдського. “Людина перебуває у світі, породжується цим світом, а через людину світ приходить до пізнання самого себе” (Там само, с. 189).

Життя – справжній предмет психології, адже це психічні явища, від найпростіших до найскладніших. Спочатку це стани, зміна яких відбувається несвідомо, зрештою – усвідомлені переживання. “Дві стихії – свідомі й несвідомі – стикаються між собою, вносять сум’яття одна в одну, і людина помічає своє перебування у світі” (Роменець, Маноха, 1998, с. 607). Характер та особистість формуються під час розв’язування суперечностей між прагненнями і можливістю їхньої реалізації. Людина усвідомлює, що існує об’єктивний смысл подій і що він стосується її самої. Згодом, через “діяльні взаємопереходи зі світом”, їй відкривається особистісний смысл перебування у світі. У цьому русі народжується страх перед плином життя. Страху протистоїть любов. “На прикладі юнацької любові можна зробити психологічне визначення *смыслу життя*. Це всеохоплююча жага, пристрасть, поза якою життя не мислиться” (Там само, с. 608). Життя без смыслу неможливе, втрата смыслу глибоко переживається, людина шукає новий смысл, він фіксується у характері й визначає її спрямованість. У зрілому віці вона здатна створювати ідеальну форму смыслу, усвідомлюючи, необхідність духовного єднання з іншими людьми. Це “Верховний смысл життя, пошуки якого вимагають “величезної творчої продуктивності” і “самопізнавального процесу”. Коли для ідеального залишається мало місця, вступає в силу “психологія смерті”, утім “мудра людина думає про життя, а не про смерть”. Тоді немає страху смерті.

Самопізнавальний процес – відображення себе в іншому й іншого в собі. Це шлях від пізнання себе як відмінного від інших до усвідомлення свого місця у світі “через рефлексію самосвідомості, індивідуалізацію, цент-

рацію. Стає можливим бачити “не тільки самого себе, а й вселюдське”. Вселюдське – можливість для окремої людини бути всім, це і мета, і засіб творчості як пізнання, так і самопізнання та самотворення. Розум тут допомагає мало. “Смысл життя включає в себе несповідуване, і саме тому людина живе. Її конче потрібна ірраціональність, адже вона наповнює душу почуттям піднесеного” (Там само, с. 623). Вчинком вона намагається осягнути безмежність буття і залишається “вічно заінтригованою”.

Пошуки смыслу життя як існуючого потребують руху від феномена до ноумена. Людина потрапляє в царину невизначеності, губиться, відчуває страх смерті. Це поклик танатосу, котрому протистоїть лібідо. Лібідо – прагнення пізнати феномен, за танатосом криється ноумен. Одне постає поряд з іншим. “Ця єдність любові і смерті як єдність визначеності та невизначеності є вихідним предметом філософії, психології, мистецтва, художньої літератури та будь-якого іншого відображення світу” (Там само, с. 744). Людина “хапається” за визначеність, щоб подолати “самотність” й відчути себе “опертою на щось”. Найпершим опертям стає інша людина, для цього вона спочатку ототожнює себе з нею, а потім її поневолює. “Казка про рибалку і рибку” це ілюструє: стара прагне підкорити собі світ, знищує його самотійність й втрачає опору, тобто поневолюється. Звідси відчуття провини стосовно поневоленого, а потім і стосовно себе. Це шлях спокути, та за ним знову ототожнення і поневолення. Утворюється “порочне коло моралі”, що переживається як совість. Виходу немає, за одним феноменом моралі слідує інший.

У межах кола моралі постає ідея справедливості – міра співвідношення злочину і покарання, проте “жодне покарання не є адекватним злочину, тому ніякі покарання не викорінюють злочинів, оскільки є необхідною ланкою в розвитку кола провини” (Там само, с. 747). До цього ж кола належить каяття – стан між провинною і спокутою. Людина намагається відторгнути від себе зміст провини, та лишень глибоко її переживається. Це шлях до ноумена, але ж бути водночас у ноумені й феномені неможливо. “Людина стихійно, несвідомо руйнує світ, щоб побачити його ноумен” (Роменець, 1993, с. 133). Убивство – крок у цьому напрямку, однак очікуваного результату він не приносить. Розірвати коло провини покликане милосердя, це – перехід до кола любові, а далі – до кола добро-

чинності. Той, хто чинить добро іншій людині, обмежує її здатність діяти самостійно, тому зворотною стороною добродійності є зло. Людина усвідомлює власну неміч і мстить за добродійність. Суспільство розбещує тих, кому дає славу і матеріальні переваги, особистість як така гине. Зовсім іншою стосовно добродійності є благодать: людина жертвує собою, щоб примирити протилежності, які роз'єднують людей. Так діє катарсис і на якийсь час витверезує учасників моральних відносин. У цьому ж полягає смисл творчості, де кожен акт – “очищувальна жертва як об'єктивація”. У колах моралі криються витоки творчого ставлення людини до світу.

Моральне продовжується в естетичному, і не менш суперечливо. У чудесному усе змішується з усім. Вектор з'являється у піднесеному, піднесене втілюється у чуттєвому, це знаходить відображення у живопису, де “зосереджена вся філософія людства”. Чудесне і піднесене говорять про унікальний й одночасно універсальний характер естетичного. “Кожне унікальне стискає в собі універсальне до єдиного образу і відтак включає в себе весь світ. Таким є достеменний смисл достеменного художнього образу” (Роменець, Маноха, 1998, с. 753). В одиничному належить осягнути все, однак цього не відбувається: герой твору зазвичай гине. Це ідея фатуму. Герой отримує покарання без вини: світ перевищує можливість окремої людини. “Життя тому є необхідно трагічним. Співвідношення універсальності та унікальності виступає тому як людська трагедія і оформлюється у відповідній трагедійній формі” (Там само, с. 754). Комедія начебто заперечує трагедію, насправді вона ще трагічніша за трагедію, де із загибеллю героя закінчуються його страждання. У такий спосіб виявляється “трагізм людської нездійсненності”.

Людина прагне до здійсненності й вдається до наукового пізнання дійсності. Для цього абстрагується від реальності, а потім намагається відтворити те, що втратила в абстракції. Створюються моделі світу, його “зрізи”, здійснюється антиципація, змінюються принципи композиції, та кінцево вказує на безкінечне, так розпадаються одні і з'являються інші гешталти. Типізація дозволяє робити узагальнення на підставі індивідуальних особливостей

предметів, але нічого про них не повідомляє й стимулює пошуки того, що було втрачено в абстракції. Наукове мислення скуте ідеєю причинно-наслідкових зв'язків й породжує редукціонізм. “Наука шукає те, що повторюється, щоб зафіксувати закономірність, але все відходить від повтору і отримує приріст у вигляді якості, якої не було у вихідних компонентах” (Там само, с. 757). Про творчість не можна мислити суто науково, це спосіб з'ясування людиною своїх взаємин зі світом, джерела якого – у глибинах її буття. Всезагальне постає проєкціями, індивідуальне зникає, смисл життя не знаходиться. Вочевидь тому, що це рух у триваючому... “Є і минає. Таким чином постає філософія минушого” (Там само, с. 761).

За феноменом криється ноумен, породжується ситуативна конфліктність, виникає мотиваційне прагнення до дії... Субстанція тепер знає себе як “Qual, мучіння, яке прагне прояснення, щоб позбутися неясності”. Архетип – не історичне несвідоме (К. Г. Юнг), “суть архетипу полягає в його трансформації в тип, без чого субстанція не могла б «сама себе бачити»” (Там само, с. 723). Несвідоме виявляється через свідоме, “видимий світ” стає “символічним вираженням субстанції”, її зрізом, саморозкриттям, самопізнанням. Відбувається катарсис – очищення від Qual, однак повного очищення не настає, Qual “бажає повернутися до себе”. Постає архетип мотивації, виникає ціль, процес досягнення якої є переходом несвідомого у свідоме. Далі заявляє про себе архетип дії, котрий виливається у дію, щоб у ній зникнути, та цього не стається. З'являється архетип післядії. “Спершу тут виступає самоспоглядання матерії, вона знає себе як таку, що себе споглядає <...>. Це тут постають одні й ті ж очі, якими Бог дивиться на світ, а світ на Бога” (Там само, с. 725)²². Змінюються позиції бачення, світ виступає у нових формах самоспоглядання. Та “смуток по первісній батьківщині” не дає спокою. Це Qual, а далі – екстаз, злиття післядії з основою буття, і еманация, вивільнення творчої енергії. Qual виражає собою кінчене і безкінечне, є зрізом всезагального й окремого, містить у собі і феномен, і ноумен. “Точка, в якій все це поєднується, є людина. Вона виступає живим храмом Бога живого. Перетин феномена і

²² Це парафраз слів Г. С. Сковороди: “Господь бачить людину тими самими очима, якими людина бачить Господа”, В. А. Роменець їх часто повторює (Роменець, 1990, с. 285; Роменець, 1993, с. 479; Роменець, Маноха, с. 782, 898). Ідею великого українського мислителя продовжує великий український психолог.

ноумена – це і є людська природа” (Там само, с. 725–726). Основа всього – “правчинок як *архетип*, як форма *Qual*, що стає живим суперечливим людським учинком з його драматично розвиненими ситуацією, мотивами, дією та післядією” (Там само).

Філософія минушого охоплює всю систему психологічних знань, дає поглиблену інтерпретацію вчинку, характеризує його як універсальний і унікальний у кожній своїй миті акт, показує, що минуше народжується із лона абсолютного, тобто буття, освітлює подію й створює рух у триваючому, нагадує: ідею саморозкриття світу можна зрозуміти через аналіз відношення “вихідне буття – триваюче – минуше”. Триваюче тут – “книга” з математики, фізики, психології, філософії тощо, вона написана усіма мовами світу й не має ні початку, ані кінця, у ній записані всі історії світу, легенди, казки, вся історія культури. Принцип організації потребує вихідної точки зору, “аби читати цю книгу”. Рух точки зору створює “множину світів”, триваюче переповнюється внутрішнім напруженням, звідси поява свідомості. Потрібен “стрибок”, щоб порівнювати позиції, тому свідомість одночасно і неперервна, і дискретна. Завелика дистанція між позиціями – підстава несвідомого, зміна позицій викликає антиципацію – передумову пізнавальної діяльності людини. Стає зрозумілим відношення між онтологією та гносеологією. Людина конденсує у собі величезну кількість позицій і щоб виразити свою індивідуальність вдається до акту пізнання. Динаміку позицій уміщує в собі вчинок. Це провідна ланка психічного, позиція і акт єднання людини зі світом. “Кожна позиція відкриває можливість бачити світ, і світ стає видимим. У цьому світі можна, наприклад, визначити психічне як співвідношення позицій. Відтак і можливість нової психології” (Там само, с. 770).

“Тільки минуше наділяється красою. Тільки у минушому виправдовується добро. Тільки у минушому світиться істина <...>. Лише можливість втрати вказує на істинну цінність предмета. Всезагальна історія, історія окремих дисциплін має нетлінну красу минушого. Це краса є своєрідною, неповторною, незворотною. І кожне покоління починає спочатку, створюючи свою історію. І кожний є те, що він має в минушому – тимчасовому вираженні абсолютного. *Історичність* є найважливіша, центральна сторона минушого. Зрозуміти себе – увійти у минуше” (Там само, с. 762–763).

В. А. Роменець осмислює феномен життя, а також смерті, періоди життєвого шляху людини, кола моралі, в які вона потрапляє, формулює позиції філософії минушого, стоїть на порозі нових кроків. В культурно-історичній психології у версії Л. С. Виготського та його учнів є лише тема періодів психічного розвитку й то тільки у дитячому віці (Выготский, 1984а; Эльконин, 1989а). Стає очевидним зовсім різний масштаб мислення у психології й відсутність підстав для порівняння.

В. А. Роменець: психософія вчинку.

Одні люди керуються “зовнішньо-ситуативними”, інші – “внутрішньо-ситуативними” відносинами. У першому випадку висвітлюється залежно-незалежний характер ситуації й ситуативний рівень становлення особистості. Надалі це вже мотиваційний рівень: людина потребує визнання інших й утверджує своє буття. Дійовий рівень виражається у надіндивідуальних діях. “Головний психологічний феномен полягає в тому, щоб пройти через *індивідуалізм*, подолати його і піднятися до *вселюдського* <...>. Адже справжня особистість має вмещувати в собі увесь людський світ, вміти переноситися в нього і разом з тим залишатися сама собою” (Роменець, Маноха, 1998, с. 855). Це є найвищий рівень учинкового діяння: долаються ситуативні обмеження, ініціюється ситуація вчинювання, гармонійно поєднується зовнішнє і внутрішнє.

Теорії вчинку належить стати “психософією”, мета якої – подолати суперечність між гносеологічним та онтологічним визначеннями вчинку, пояснити “універсальний алгоритм” руху людини до вчинку, показати, як естатично, напружуючи усі сили, вона піднімається “сходінками буття”. “Ці сходінки – дивовижний *путівник у пізнанні світу* через учинок <...>. Запрошення пройти цими сходінками буття і є психософія вчинку” (Там само, с. 721).

Предмет психософії вчинку – творчість як засіб встановлення “паритетно-сутнісних” стосунків людини зі світом; об’єкт – людина, взята онтологічно, через спосіб буття. Найперша серед онтологічних категорій – натхнення. Учинок людини як “натхненної особистості” – подія, котра охоплює злет і падіння, знахідки і втрати, сподівання і розчарування. У ній вона знаходить конструктивний зміст, переживає усю гаму ставлень до світу, виявляє неповторну природу, об’єктивує свою творчу сутність, здійснює покликання, осягає можли-

вість відкрити для себе смисл буття. У плинності життя вона бачить неминучість смерті, та не вважає це трагедією, визнає протилежність феномена і ноумена, приходиться, зрештою, до втихомирення – смиренності, всепрощення, прийняття необхідності існуючого, що переживається як звільнення від будь-яких ситуативних обтяжень, як стан свободи. Виглядає неповторна природа особистості, здійснюється її розвиток, зреалізовується покликання. Особистість постає “достеменним суб’єктом власного життя”²³. Ситуація над нею вже не тяжіє, мотивація отримує вектор, дія стає творчістю, де людина утверджує свою гідність. “Гідність особи полягає в її *самобутності*, вона сама виступає ініціатором власної діяльності, яка позначається оригінальністю. Тут головний нерв особистості” (Там само, с. 854).

Коли результат діяння особистості стає дотичним до життя суспільства, учинок набуває суспільної вагомості, а коли перевершує межі конкретного часу – культурно-історичної цінності. Конечне переходить у безконечне, буття людини набуває унікального, оригінального вираження, відтворюється його вселюдський смисл, учинок підноситься до рангу канону й засвідчує свою трансцендентність.

Автор теорії вчинку свідомий того, що має постати логічна конструкція, яка завершувала б “оптимістичну” фазу теорії обґрунтуванням нового напрямку психології. Ідеї, що лунали раніше, – підґрунтя цього кроку.

В. А. Роменець: постання канонічної психології. Учинок – подія в житті людини, вона переображається, компоненти вчинку підносяться до найвищого рівня. Далі йде післядія, показує значення події й свідчить про “власну своєрідність” психічного, котра унаявлена в аксіологічному наповненні усіх – індивідуальної, соціальної, історичної – площин людського буття. “Психологія, що звертає свій погляд на такі взірцеві феномени, називається *канонічною психологією* <...>. Саме канонічна психологія має вміщувати у своїй

безмежній і разом з тим чіткій формі все багатство творчих пошуків у психологічній теорії загалом” (Роменець, 1995г, с. 605; Роменець, Маноха, 1998, с. 830).

Канонічними образами наповнені теми Євангелій, канонічний напрям у психології отримує культурологічні підстави. Образи “стосуються людської долі взагалі, її невідомого початку і невідомого кінця”, вказують на те, що людина з’являється в бутті, щоб збагнути істину. Усвідомлюється трагізм буття: істина не відкривається, на життя чатує смерть... Збагнути таємницю життя – означає знайти зв’язок між посеїбичним і потойбичним, саме про це – зображення Богоматері з немовлям у руках. Світ відкривається разом із появою у ньому людини, народження людини є водночас народженням світу. Висвітлюються два світи – “породжуючий і породжений”. Людина шукає шлях до першого, щоб збагнути другий. Це “корінний мотив” історичної поведінки: вона створює канон, через нього намагається збагнути смисл буття й створює вчення про нього – “яким воно є, яким воно має бути”. Коли вчення проголошує засновник релігії, “ідея канону постає в усій своїй чистоті”. З’являються учні, та кожен тлумачить істину по-своєму, а на канонічне запитання “Що є істина?” відповіді немає. Свідченням істини може бути чудо, воно вимагає віри, звідси переконання в справедливості вчення. Віра підносить людину над буденністю, у цьому й полягає її переображення: буденне стає для неї чудовим, а чудове – буденним.

Віруючій людині здається, що вона зрозуміла смисл свого буття, проте “розуміння є нерозумінням, а спроба порозумітися залишається непорозумінням”. Символом нерозуміння є Вавилонська вежа. Досягти канону, який “у злагоді між людьми”, не вдається, у цьому – “найгостріший феномен людського існування”. За поверховим відкривається найглибше, “та люди його не хочуть, навіть бояться бачити”. У намаганні пізнати потойбичне вони накопичують факти, а це тільки руйнує знання про

²³ В. А. Роменець говорить про людину історичну, логіка “і так, і інакше” тут не працює, інакше не було б історичної психології й філософії минушого, а був би хаос людських настановлень і дій. Тут працює “Велика Логіка Вчинку”, гаслом якої є ідея єдності всезагального, універсального і індивідуального, унікального (Роменець, 1995а, с. 531–540). Як людина може стати суб’єктом власного життя, коли у протистоянні зі світом останній “залишається непереможним”? Вона намагається перетворити незалежну ситуацію на залежну, потрапляє у “порочне коло моралі” і залишається, як та стара із казки, “біля розбитого корита”. Біля такого корита залишаються учні вченого, котрі виривають із логіки його міркувань думку про людину як суб’єкта власного життя і проголошують її останнім словом психології (див. виноску 20). *Місце для суб’єкта у житті знаходиться, але життя триває, і триває історично.*

посейбічне. Проголошення істини результатів наштовхується на супротив, тому замість того, щоб об'єднуватися, люди роз'єднуються. Коли визначення світу переноситься в царину ідеології, буттєві зв'язки між людьми переходять у ворожнечу. Люди роз'єднуються у поверховому, у найглибшому вони єдині. Буденна свідомість цього не знає, її поглинають пристрасті, людина заплутується у колах моралі, відповідальність покладає на "гріховність" спілкування, прагне до усамітнення й втрачає "буттєву опору", котра перебуває в інших людях. Вона страждає від неповноти вираження, видає свої думки за ідеї вселюдського значення, намагається нав'язати їх іншим, не розуміючи, що їх об'єднує "єдність буттєвої долі", що вселюдське є "спільним для всіх".

Наука відокремлює дійсне від легендарного, хоча легендарне – по-справжньому реальне, а реальне – лише можливість появи легендарного. Події отримують свій смисл лише через те, що настає згодом. Психологія досліджує психічне як закономірне й залишається поза цим процесом. До психічного як унікального звертається гуманістична психологія, хоча унікальне – не менш закономірне. Потрібно здолати цю "психологію Мюнхгаузена, що сам себе піднімає за волосся", збагнути "індивідуалізовану неповторність як таку, що є єдиним інструментом осягнення всезагального буття", здійснити "синтез індивідуального і всезагального", й повернути психології її справжній предмет – людину, котра крокує історичним шляхом самопізнання і переображення. Такими є завдання канонічної психології – психології післядії. Людина мусить увібрати в себе те, що зробила до цього (інтеріоризація), пережити, звільнитися від обтяжень (катарсис), вийти на шлях перетворення і світу, і себе (переображення). Тоді це вже інша людина й інший, позначений її присутністю, світ.

Система психології – "діжа з обручами", що "розсипається від фактів". "Те, що виступає у прощілинах (а також зв'язках) між руйнуванням і побудовою психологічної системи, між систолою і діастолою психологічного знання, і є певний канон – рушійна сила цього знання, архітектор системи та її

руйнівник" (Роменець, Маноха, 1998, с. 827). Це логічний осередок і цієї системи, і психології в цілому, він міститься в її історичному русі. Йому належить увійти в логічний осередок знання, підняти його до рівня системи, а потім подолати її як таку, що не відповідає його вимогам, через іншу, досконалішу систему. Кожна система посідає своє місце в загальному потоці знань, водночас вважається "єдино правильною" й тільки усі "разом вони виконують велику симфонію, присвячену осмисленню людського буття". Рух психології відбувається "через автономізацію теоретичних позицій, їх протиставлення для чіткого самовизначення, а далі – через їх канонізацію"²⁴. Будь-яка система проходить ці стадії, висвітлюючи "великий канон", яким є вчинок.

Канонічна психологія в кожному психічному феномені відшукує ознаки вчинкового поступу до канону. "Це вимога не теоретичної психології, а вимога життя. У вчинковому історико-психологічному поступі, а також у систематизації психологічних знань ідея канону є душею поступального руху. І саме вчинковий рух, зрештою, завершується канонем, який присутній у цьому вчинковому русі та є його сутністю, напругою становлення і, зрештою, метою" (Там само, с. 844). Канон "світиться" в ситуації, доводить її до повного розгортання, ситуація переходить у мотивацію, яка ідеально репрезентує реальне й спричиняє вчинкове осягнення ситуації. Останнє продовжується у післядії. Здійснюється перехід до вищих рівнів психічного. "Канон – не просто ідеалізований образ психічного життя, це сама діалектика наявного та очікуваного, того сучасного, в якому драматично перетинаються минуле і майбутнє" (Там само, с. 845).

Неканонічна дія позбавляє світ самотності. Це "дія-виробництво", що усього лиш безконечно формує нові потреби. Здійснюється процес з ознаками абсурду. У психології ХХ століття його репрезентують волюнтаризм і бігевіоризм: перший висуває ідею людини, що діє без огляду на світ, другий робить людину "порожньою посудиною", яка заповнюється результатами дії. Канонізується "ідеологія дія-виробництва", хоча це виробництво "для себе"

²⁴ "Єдино правильною" система вважається ким? Вочевидь, тим, хто рухається "шляхом несамого відкидання суміжних напрямів знання, щоб показати власний напрям як єдино вірний" (Там само). Тоді хіба це не момент психологічного в історико-логічному? Хіба історико-логічне існує само по собі? Ні, воно виокремлюється автором системи психології, існує саме у його працях, отже, – по-різному. В. А. Роменець про це не говорить, однак це засвідчує його творчість. Система психології канонічною є тому, що канонічним є мислення її автора.

й тільки виробництво “для інших” надає дії справжнього смислу. “Лише неповторна, унікальна індивідуальність має можливість заглибитися у внутрішню суть речей, побачити спільну основу людського існування і дати хід комунікації” (Там само, с. 835). Спільна вада “неканонічних психологій” – редукціонізм: багатство психічних феноменів зводиться до простого. Тоді як вийти на “повноцінно життєве”? Тільки “феноменологічним методом” з орієнтацією на канон як “живе й рухливе у своєму сутнісному прояві”. Психічне ніколи не може бути поясненим до кінця, та все у психології людини тяжіє до канону, відкриваючи перед нею можливості самовдосконалення і переображення.

Неканонічні психології відмовляють людині у повноті існування, а саме ця ідея “є альфою і омегою канонічної психології” (Там само, с. 840). Наступний постулат цього напрямку – положення про активність психічного. Предметний світ розгортає перед людиною свої якості, змінює “позицію психічного”, людина постає у своїй небайдужості, прагненні володіти світом. Третій постулат впливає з логічної структури канону, утвореної ланцюжком “загальне – індивідуальне – всезагальне”, й акцентує увагу на індивідуальному як оригінальному в його єдності з субстанційним. “Субстанціальна атрибуція (всезагальне) як вищий рівень канону є найглибшим у людині. І тільки через оригінальне можна цього досягти” (Там само, с. 843). Це “найближчий інструмент” канонічного підходу. Четвертий постулат – характеристика канону як досконалого відтворення всезагального. Це не абстракція, а розуміння того, що людина “переступає” досконалий образ, щоб відчутти нескінченне і переступає нескінченне, щоб у чуттєвості відчутти “вище захоплення”. Канон перебуває у шерезі причинно-наслідкових залежностей. “Усе детерміновано, і будь-яка наука виходить з цього положення, якщо тільки хоче бути наукою і встановлювати певні залежності в межах психологічних феноменів” (Там само, с. 856).

Психологія має справу з живою людиною, котра, попри трагізм життя, прагне взірцевого, канонічного, завдання цієї науки – допомогти їй пізнати себе, запобігти самознищенню, вказати шлях до гідного існування.

В. А. Роменець мріє про переображення людини і формулює позиції канонічної психології, в яких виражає те, до чого невпинно наближається упродовж всього життя-творчості. В ідеї канонічної психології теорія вчинку знаходить своє логічне завершення.

Учинок постає одиницею культурно-історичного поступу людства; осередком людського самопізнання і самотворення, котрий віддзеркалює психологію людини на кожному етапі її історичного становлення; механізмом вироблення матеріальних й ідеальних цінностей, об’єктивованих у продуктах культури; наріжним способом людського буття у формі його ситуативного, мотиваційного, дійового і післядійового компонентів; історичною, онтогенетичною, морально-етичною основою людського життя; суперечливою єдністю внутрішнього і зовнішнього, об’єктивного і суб’єктивного, ідеального і реального, унікального і універсального, людини і світу; джерелом буття людини, пошуку нею смислу життя і свого призначення у світі, що утримує в собі канон людського існування; вектором пізнання людиною себе самої і свого місця у світі; логічним осередком психології, котрий висвітлює головну проблему цієї науки – проблему людини.

Людина постає вчинковим поступом у світі, що об’єктивується в культурі конкретної епохи, утримує в собі моральне і аморальне, матеріальне й ідеальне, кінченне і безкінченне; це індивідуальність, що перебуває зв’язках зі всезагальним; унікальність, котра виражає себе через оригінальний продукт. Людина переживає трагізм свого життя, перебуває у пошуках його смислу, також смислу смерті, прагне досягти повноти буття, здійснює це прагнення через натхненний, екстатичний поступ до взірцевого, канонічного, і все ж залишається у стані невизначеності.

Світ – просторова і часова безкінечність, Всесвіт, до якого спрямовується людина у намаганні подолати невідповідність ідеального матеріальному й утілити у ньому свою індивідуальність. Здійснюються акти освоєння світу, постає особистісний світ, Всесвіт розкривається, стає видимим, визначеним людиною, її вчинком; відкривається позиція бачення світу, останній через людину споглядає себе; здійснюючи своє покликання, людина піднімається до рівня всезагального буття, відбувається її духовне становлення. Вчинком людина засвідчує свою присутність у світі, світ – свою присутність у людині.

Теорія вчинку відкриває людині шлях, яким вона рухається, розкриває сутність її буття, орієнтує на невмирущі цінності, застерігає від помилок, закликає бути гідною високого покликання, є гімном життю, природі, людині, вічності, симфонією людського буття, створеною натхненним психологом-мислителем під час максимального напруження сил та екстатичного піднесення.

ЧАСТИНА III. АНАЛІЗ І СИНТЕЗ: ГОРИЗОНТИ ТВОРЧОСТІ

“Вплив ученого на поступ науки вимірюється не тільки тим, що він особисто відкрив у загадковому світі, в якому він жив, а й тими ідеями, які він безпосередньо не сформулював, але своєю послідовністю і прямолінійністю вченого пробуджував їх до життя у свідомості інших дослідників” (Роменець, 1990, с. 319). У моїй, автора цього дослідження, свідомості послідовною, цілеспрямованою, титанічною, на межі зусиль працею Володимир Андрійович пробудив намагання показати колегам, усім, хто працює в царині психології, що його ідеї не втрачають значення, утримують в собі значний евристичний потенціал, що саме вони наповнюють культурно-історичну психологію справжнім змістом й відкривають перспективи нових кроків у цій царині.

На часі проаналізувати ідеї вченого, виокремити їхнє місце в історичному поступі психологічного пізнання, схарактеризувати відмітні особливості його мислення й здійснити те, що він називав “творчим синтезом” – узгодженням віддалених компонентів творчого акту на підґрунті єдності процесів “інтеріоризації” та “вираження” (Роменець, 1972, с. 55). Вирішенню поставлених завдань слугує концепція, позиції якої викладаються на початку цього дослідження. Синтезом постають положення про епістемологічну основу теорій психічного, про принцип причетності у психологічному пізнанні, про антропологічний підхід у психології.

Творчість В. А. Роменця в історичному поступі психології. На питання про співвідношення теорії та історії В. А. Роменець відповідає так: теорія – інтерпретація психічної реальності, вона виявляється однобічною, так на зміну одній теорії з приходить інша; при спробі розірвати теорію й історію психології “гинуть обидві”; “клітинкою” історії й теорії психології є вчинок, так історичне стає логічним; теорія й історія психології здійснюється за “принципом спіралі або кільця”. “Суперечність системи, її логіки призводить до необхідності розгортання історичного процесу пізнання <...>. Теорія та історія психології, зрештою, являють собою єдиний

процесуальний акт” (Роменець, 1988, с. 10; Роменець, Маноха, 1998, с. 822).

В. А. Роменець описує процес, котрий відбувається у його власній творчості (М’ясоїд, 2021). *Теорія вчинку – ілюстрація вирішення проблеми співвідношення теорії та історії психології.* Висвітлюються особливості поступу психологічного пізнання. *Кожна теорія психічного – продукт мислення конкретного вченого як історико-логіко-психологічного процесу.*

Фундатори культурно-історичної психології Л. С. Виготський і О. М. Леонт’єв заперечують дуалістичну психологію, оперують марксистською категорією практики й розгортають моністичні теорії психічного. У першому випадку функцію “клітинки”, де психічне як суб’єктивне постає в єдності з об’єктивним як соціальним, виконує поняття “культурний знак”, у другому – “предметна діяльність”. Л. С. Виготський тлумачить практику як опосередковане знаряддям праці мовне спілкування, О. М. Леонт’єв заперечує: визначальним поняттям марксистської психології є не спілкування, а діяльність; протиставлення суб’єктивного об’єктивному знімає тотожність будови зовнішньої і внутрішньої форм діяльності. С. Л. Рубінштейн не приймає позицій ні Л. С. Виготського, ні О. М. Леонт’єва. Першому закидає, що “слово-знак перетворюється у деміурга мислення” (цит. за: Абульханова-Славская, Брушлинский, 1989, с. 101), що вище не надбудовується над нижчим, а перетворює його (Рубінштейн, 1989, т. 1, с. 99–100). Другому опонує: “дія і діяльність – це практичні матеріальні процеси, які визначаються не психологічними критеріями” (цит. за: Леонт’єв, 1990, с. 138); потрібно “виходити зі способу життя й прийти до психіки як чогось похідного” (Рубінштейн, 1989, т. 1, с. 147). З приводу наступних кроків О. М. Леонт’єва говорить: неправильно тлумачиться марксистська категорія присвоєння; не враховується діалектика внутрішнього і зовнішнього, суспільного і природного; визнається лише зовнішня детермінація психічного: “Ніщо не розвивається чисто іманентно тільки зсередини, безвідносно до будь-якого зовнішнього, проте ніщо не входить у процес розвитку ззовні, без всіляких внутрішніх на то умов” (Рубінштейн, 1973, с. 227)²⁵.

²⁵ О. М. Леонт’єв, у свою чергу, критикує С. Л. Рубінштейна: з положення, що діяльність має “психічну сторону”, впливає не проголошувана автором ідея єдності психіки і діяльності, а розуміння “єдності... психіки та її психічних компонентів!"; положення, що психіка формується у діяльності не виключає її залежності від мозку,

Російську марксистську психологію про- низують несумірні, з огляду на вирішення основної проблеми психології, визначення природи психічного. Практикою в усіх випадках вважається історичний процес виробництва предметів для задоволення людських потреб, питання про цінність суб'єктивного, міру повноти його вияву у взаєминах людини зі світом втрачає сенс. Психологи-марксистки заходять у глухий кут, змушені шукати з нього вихід й у цьому зв'язку висловлюють нові ідеї (М'ясоєд, 2015а, 2018а).

В останній період творчості С. Л. Рубінштейн проводить “основну лінію виходу за межі марксизму” й формулює низку принципово нових положень: індивідуальне співвідноситься не з соціальним, а зі всезагальним, буттям, де людина безпосередньо присутня; світ – не тільки сфера матеріального виробництва, це сукупність речей, співвіднесених з людьми; практикою є будь-яке ставлення людини до світу, включаючи споглядання, саме у цьому процесі криються джерела її психічного; людина здобуває волю, коли діє усупереч обставинам; смисл життя людини – бути “совістю світу”, “людина – дзеркало Всесвіту” (Рубінштейн, 2003б). Відкривається шлях до *психології буття*, а також до *проблеми людини*, котру, через “об'єктивне” тлумачення буття, фактично втрачає марксистська психологія, та пройти цей шлях вчений не встигає... Цим шляхом, з повним правом вважаючи С. Л. Рубінштейна своїм попередником, крокує В. А. Роменець (М'ясоїд, 2009, 2016а).

Судячи з перших кроків В. А. Роменця, він адресує С. Л. Рубінштейну низку запитань: Якщо психічне являє себе в діяльності, то чому остання мусить мати суто матеріальний зміст? Чому історія психології – це історія ідей, а не історія людини у розмаїтті її матеріальних та ідеальних упредметнень? Чому положення про активність психічного слід узгоджувати з його місцем серед матеріальних явищ, а не вбачати у ньому від початку активну і самоцінну сут-

ність? Надалі В. А. Роменець знаходить, що С. Л. Рубінштейн продовжує традицію “європоцентризму”, виокремлює лише один аспект історії психології і не припускає можливості будувати її на культурологічних засадах та вчинковому принципі. “Всі проблеми теорії та історії психології зосереджуються в єдиному – вчинковому – принципі. За його допомогою вирішується центральна проблема психології – *проблема людини*” (Роменець, Маноха, 1998, с. 898). Це можливість подолати відособлення психічного від тілесного, відшукати “справжній психологічний детермінізм”, вийти на дієво-практичні, художні, філософські, етичні аспекти психології, вибудувати “гуманістичну систему психологічних знань”. *Діалог В. А. Роменця із С. Л. Рубінштейном кладе початок культурологічному підходу в тлумаченні історії всесвітньої психології і, вочевидь, теорії вчинку також.*

В. А. Роменець відзначає, що С. Л. Рубінштейн то розводить поняття дії і вчинку, то майже їх ототожнює, хоча “дія – це згорнутий, або ще нерозвинений вчинок” (Татенко, Роменець, 1995, с. 180). Динаміка складових вчинку висвітлює історичне, а також онтогенетичного становлення психічного; увесь зміст психічного зосереджується у вчинку; саме вчинок має бути “клітинкою” творчих пошуків у психології. “В психології постала єдина узагальнююча *проблема – людського вчинку як логічного осередку*, що дає можливість завдяки своєрідному чарівному акту побачити також взаємозв'язок психологічної системи як такої і самої історії психології, – реалізація знаменитого принципу єдності логічного та історичного, до якого так упевнено підходив у своїх визначних працях сам Рубінштейн” (Роменець, Маноха, 1998, с. 900).

Діалог із С. Л. Рубінштейном з новою силою розгорається після публікації текстів “Человека и мира”. Характеризуючи відмінності від його попередньої книги “Бытие и сознание”, В. А. Роменець помічає зміщення акцентів: предметом першої праці є гносеоло-

---

відкриває шлях “концепції подвійної детермінації психіки”, впору згадати “залозу Декарта” (Леонт'єв, 1994в, с. 227, 228). Лунає прозорий натяк, що С. Л. Рубінштейн залишається на позиціях картезіанської психології. Наступний випад спрямовується проти рубінштейнівського принципу детермінізму: формула “зовнішнє через внутрішнє” не долає властивого картезіанській психології “постулату безпосередності”, щоб “знайти підхід до проблеми, слід з самого початку обернути вихідну тезу. Не «зовнішнє через внутрішнє», а «внутрішнє через зовнішнє»” (Леонт'єв, 1983, с. 100).

Боротьбу, яка триває між О. М. Леонт'євим і С. Л. Рубінштейном, продовжують їхні учні. Учні першого не можуть забути неприйняття ідей вчителя (див.: Леонт'єв, 1990), учні другого пам'ятають, як поводить себе О. М. Леонт'єв під час звинувачень С. Л. Рубінштейна у “безродному космополітизмі” (див.: Страницы..., 1989). Вкотре засвідчується, що *психологічне пізнання є історико-логіко-психологічним процесом.*

гічне, другої – онтологічне відношення, система психології порушується, адже це один і той самий зміст, взятий під різним кутом зору. Неточною є й ідея “людина-внутрі-буття”: створюється уявлення про відокремленість буття загалом і буття, визначеного людиною. Водночас “принципово правильними” є ідеї про безпосередню присутність психічного у світі; про світ як сукупність речей і явищ, співвіднесених з людьми; про людину як “дзеркало Всесвіту”. “Все слід розуміти через спосіб існування людини, тобто через людський зріз як дзеркало Всесвіту” (Там само, с. 146). Свідомість – спосіб існування людини у Всесвіті в процесі її комунікації з іншими людьми. Якщо Я визначати через відношення до інших Я, то з комунікації виключається світ, який включає у себе людину і постає своїм безконечним існуванням. Ідея “людина-внутрі-буття” утримує у собі цю думку, та “можна сказати більш точно: і людина, і буття мають у собі і кінечне, і безкінечне” (Там само, с. 149).

С. Л. Рубінштейн знаходить, що за відношенням “свідомість – буття” криється відношення “людина – світ”, В. А. Роменець продовжує: людина і світ – аспекти опосередкованої вчинком реальності. *У психологічному пізнанні діє принцип доповнюваності, його механізмом є творчий діалог*²⁶.

Відбувається сходження від соціальної (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв) до всезагальної (С. Л. Рубінштейн, В. А. Роменець) форм монізму (Мясоед, 2015б). Учасників цього процесу об’єднує намагання узгодити суб’єктивне і об’єктивне, властивості людини і властивості світу її буття. Особливої гостроти цій – *основній проблемі психології*, надає те, що, досліджуючи суб’єктивне, психолог послуговується засобами власного суб’єктивного, відтак потрапляє в коло *пізнання*. І тоді, коли наявність кола констатується²⁷, наслідки цієї відмітної ознаки психо-

логічного пізнання не осмислюються, хоча це можливість простежити рух цього процесу в напрямку *від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму*.

Монізмом у творчості В. А. Роменця є *ідеї єдності* пізнання і самопізнання, мікро- і макросвіту, історичного і логічного, історичного й онтогенетичного, матеріального й ідеального, суб’єктивного і об’єктивного, дії і післядії, морального та естетичного, свідомості і несвідомого, реального і легендарного, індивідуального і соціального, індивідуального і всезагального, унікального й універсального, оригінального і вселюдського, центрації і децентрації, посеїбного і потойбічного, визначеності і невизначеності, кінечного і безкінечного, ноумена і феномена, лібіді і танатоса, життя і смислу, життя і смерті. Підсумовує поступ думки вченого ідея “великого монізму Всесвіту”. *Традиційні опозиції психології знімаються діалектичним, на підґрунті категорії вчинку, мисленням В. А. Роменця, висвітлюючи непересічне місце теорії вчинку в становленні моністичної психології*.

Місце своїм працям В. А. Роменець знаходить в українській психології ХХ століття, яку називає *культурно-гуманістичною* (Роменець, Маноха, 1998, с. 352–356). Водночас наводить імена І. Франка, О. О. Потебні, О. В. Веселовського, Д. М. Овсянико-Куликовського, О. І. Білецького, П. Енгельмейєра, І. І. Лапшина, Т. Райнова, С. Л. Франка, Е. Кагарова, Ю. Охоровича, С. Балея, Г. С. Костюка, П. М. Пелеха, О. М. Раєвського, В. Яніва, С. Л. Рубінштейна, котрий тривалий час жив і творив в Україні, імена психологів наступних поколінь. Гуманістичній психології він закидає “формальну постановку питань” та нехтування “змістовною, ціннісною стороною людського життя”. Визначальну ознаку культурно-гуманістичної психології вбачає в ідеях, котрі сприяють “формуванню життєво активної, гу-

²⁶ Місце діалогу у творчості В. А. Роменця є непересічним, а його форма гідна подиву і захоплення: “Володимир Андрійович не просто вивчав Платона чи Гегеля, Демокріта чи Маркса, Виготського чи Рубінштейна, а незбагненним чином спілкувався з ними як з живими <...>. Він був наділений чарівним талантом спілкування з міфічними героями, історичними постатями і простими людьми, що жили в різні історичні епохи” (Татенко, Титаренко, 1998, с. 8, 10).

²⁷ “Особливість об’єкта психології, яка не виявляється в загальнонаукових підходах, – збіг об’єкта і суб’єкта пізнання” (Слободчиков, Исаев, 2000, с. 141). “Дослідник і результати його дій тут принципово не усуваються з ситуації дослідження” (Пузырей, 1993, с. 31). “Ті, кого досліджують, так само, як і дослідник, є суб’єктами...” (Балл, 2015, с. 74). “Орнітолог може вивчати птахів шляхом індуктивного досвіду, оскільки він не є птахом: яке б індуктивне висловлювання він не зробив, це не змінить жодної властивості жодного птаха. Зовсім по-іншому полягає справа через те, що «той, хто досліджує історію, ідентичний тому, хто її творить»... В історичних науках суб’єкт і об’єкт належать до однієї реальності” (Гарай, Кечке, 1997, с. 88).

маністично спрямованої особистості, яка в своїй життєдіяльності керується національними та вселюдськими цінностями”.

Місце в утвердженні української культурно-гуманістичної психології теорії вчинку В. А. Роменця важко переоцінити, та значення ним зробленого набагато ширше і глибше: видатний український вчений наповнює світову науку принципово новим і саме гуманістичним культурно-історичним змістом.

“Той, хто пише історію науки, формує і саме наукове знання” (Саугстад, 2003, с. 14). Творчості В. А. Роменця цей вислів стосується найближчим чином. *Історія всесвітньої психології у викладі вченого – система знань, аналогів якої немає у світовій науці*. В. А. Роменець вбирає в себе надбання об'єктивованої в культурі людства психологічної думки, знаходить логічний осередок цього процесу і створює теорію, яка стає принципово новим кроком в поясненні природи, сутності і призначення психічного. *Предмет дослідження конструюється мисленням дослідника, засвідчується безпосередня присутність психолога у психологічному пізнанні*. Поле пошуків розширюється і поглиблюється, теорія вчинку конкретизується, вимагає уточнень, отже, має місце повернення до початку й вже на новому рівні продовження. “Можна все починати спочатку” (Роменець, 1990, с. 6), що означає: рухатися далі – рухатися по-іншому.

Про категорію вчинку як засобу вирішення наріжних проблем психології вперше йдеться в статті 1965 р. У першій “Історії психології” (1978) це вже *вчинковий принцип* дослідження, але застосовується він тільки стосовно етапу *наукової психології*. На всі етапи історії всесвітньої психології принцип поширюється, починаючи з “Історії Стародавнього світу і середніх віків” (1983). Ідея *післядії* як компоненту вчинку з'являється в “Історії психології епохи “Просвітництва” (1993), уточнюється в “Історії психології ХІХ – початку ХХ століття” (1995), а розгортається в “Історії психології ХХ століття” (1998). *Культурологічний підхід в тлумаченні історії всесвітньої психології* пронизує усі праці вченого, а теоретично оформлюється тільки на шпальтах “Історії психології ХІХ – початку ХХ століття”. *Теорія вчинку відрізняється від її попередніх версій, та зміни стосуються не вихідної ідеї, а процесу побудови теорії*. Упродовж творчості В. А. Роменець вирішує завдання, яке ставить перед психологією на останній сторінці своєї

першої історичної праці: розкрити відношення “людина – вчинок – світ”, де “вчинок не просто опосередковуюча ланка, а всеохоплюючий зріз буття” (Роменець, 1978, с. 422). *Поступ психології здійснюється в особі конкретного вченого*.

В. А. Роменець пише, що автор системи психології намагається досягти “повноти творчих задумів”, прагне “виготовити досконалий предмет” й створює те, що стає історією психології. Тоді “що таке історія психології? Чи це рух знання від недосконалості до досконалості, чи це одчайдушний плюралізм поглядів і підходів у тлумаченні найскладнішого предмета у світі – людської психіки?”. Щоб знайти відповідь на це запитання, потрібно “здійснити інтервенцію в саму психологію, надавши їй статусу аксіологічної дисципліни”, знайти “логічний вузол – осередок мислення”, показати, що відбувається рух “за принципом кільця (повернення до вихідних позицій) або спіралі (повернення, але разом із тим певне збагачення принципами і фактичним матеріалом)” (Роменець, Маноха, 1998, с. 826).

Вчений характеризує систему психології загалом, та саме так постає його власна система. Досягнення “повноти власних задумів і виготовлення досконалого предмета” – *завершення теорії вчинку у формі канонічної психології*; “інтервенція в психологію з наданням їй статусу аксіологічної дисципліни” – *втручання в історію психологічної думки й наповнення її змістом, дотичним до ціннісної основи людського життя*; розв'язання “логічного вузла – осередку мислення” та рух за принципом кільця або спіралі” – *розгортання теорії вчинку з поверненнями до вихідної ідеї та її продовженням на щоразу новому рівні мислення*. Коли Володимир Андрійович говорить, що на післядійовому рівні становлення психологічних знань людині належить увібрати в себе зроблене до цього (*інтеріоризація*), пережити події свого життя, звільнитися від обтяжень (*катарсис*) й вийти на шлях до самої себе (*переображення*), він так само говорить про себе: *вихід на післядійовий рівень психологічних знань відбувається саме у його творчості*. Прямим свідченням цьому є постання канонічної психології. Логічне завершення теорії вчинку стає логічним завершенням того, до чого автор теорії невпинно наближається упродовж усього творчого шляху: вбирає в себе духовні надбання людства (*інтеріоризація*), переживає стан осягнення суті людського буття (*катарсис*), створює вчення про

буття – про те, яким йому належить бути (*переображення*). Слова “Оскільки людина, виходячи з екстазу, вступає в розрізнення і разом з тим утримує всезагальну абсолютну основу, вона створює *вчення* про своє буття – яким воно є, яким воно має бути” (Там само, с. 609), так само слова В. А. Роменця про себе самого.

Теорія вчинку В. А. Роменця є історико-логіко-психологічним продуктом. Історичне в теорії – відтворення шляху світової психологічної думки у її намаганнях збагнути природу, сутність і призначення психічного; логічне – виокремлення у цьому поступі ідеї вчинку та послідовні кроки її розгортання; психологічне – спосіб мислення автора теорії як свідчення його безпосередньої присутності в процесі психологічного пізнання. *Ситуація, мотивація, дія, післядія як компоненти вчинку – це і ситуація, мотивація, дія, післядія як складові мислення В. А. Роменця.* Останнє ґрунтується на значеннях, якими наділяється ситуація психологічного пізнання; значення спонукають розкрити сутність цього процесу з огляду на наріжний спосіб людського буття, вчинок, далі це дія – розгортання теорії вчинку і, зрештою, – післядія у формі канонічної психології. *Думка вченого – і логічна, і психологічна.*

Творчість В. А. Роменця під епістемологічним кутом зору. “Розум людський ніколи не зупиниться... на подвійному поясненні <...>. Це невикорінне прагнення людського розуму... привело до визнання єдності всього існуючого, до *монізму*” (Лазурский, 2001, с. 54). “Ми всі частина Єдності, ми самі Єдність” (Фромм, 1990, с. 35). *Творчість В. А. Роменця лежить у річищі провідної тенденції психологічного пізнання, котра пролягає від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму* (М’ясоїд, 2017; Мясоєд, 2018а).

В епістемології дуалізмом є *суб’єкто-цетризм* Р. Декарта: мисляча субстанція протиставляються протяжній, суб’єкт – об’єкту; пізнання постає здатністю людини сумніватися в своїх знаннях, мислити й таким чином утверджувати своє існування; наявність суб’єкта визнається незаперечним базисом знання об’єкта. Суб’єкт відсторонюється від об’єкта, виступає точкою відліку пізнавального процесу. Діє *принцип спостереження*, за яким суб’єкт простежує рух об’єкта на певному відрізку простору й знаходить йому місце в зовнішній стосовно себе системі координат.

Ідеальне протиставляється матеріальному, об’єктивне – суб’єктивному, людина – світу. *Психологію пов’язує з епістемологією необхідність співвідносити властивості людини і властивості світу.* Відкривається можливість психологічного погляду на психологію й епістемологічного – на психологію.

Епістемологія – сукупність позначених іменами мислителів теорій пізнання (див.: *Енциклопедія...*, 2009). В один шерг з наріжними поняттями цієї дисципліни *суб’єкт і об’єкт* стає поняття *автор теорії пізнання*. Історія психології так само складається з внесків конкретних вчених, відтак в один шерг з поняттями *суб’єктивне* та *об’єктивне* стає поняття *автор теорії психічного*. Це підстава припущення, що *в теоретичних побудовах і епістемології, і психології діє не принцип спостереження, а принцип причетності, котрий фіксує факт безпосередньої присутності людини у пізнавальному процесі* (Мясоєд, 2021).

Історію епістемології пронизує боротьба з логікою Р. Декарта. За Б. Спінозою, немає двох субстанцій, субстанція одна, для її існування нічого, окрім неї самої, не потрібно; протиставлення ідеального матеріальному на підставі просторово-геометричної властивості природи відбувається в мисленні як властивості природи; порядок речей такий самий, як і порядок ідей; спосіб пізнання – узгодження мислення з предметом; пізнання – здатність природи через людину відкривати свою потаємну сутність. *Ідеї роз’єднаної на несумірні сутності світу протистоїть ідея самовідображення в особі людини світу.* Г. В. Ляйбніц конкретизує її поняттям монади як “дзеркала Всесвіту”. *В епістемології це субстанціалізм й принцип причетності у формі ідеї безпосередньої присутності людини у бутті світу.* Неважко побачити: *поняття В. А. Роменця “великий монізм Всесвіту” та “людина – дзеркало Всесвіту” лежать у річищі спінозівського субстанціалізму.*

У І. Канта – інша логіка: природа не об’єкт спостереження, а предмет розуміння; об’єкт конструюється мисленням суб’єкта відповідно до апріорно даної просторової схеми природи; пізнання виходить за межі досвіду та, завдячуючи трансцендентальному, залишається в царині раціонального; не пізнання слід узгоджувати з об’єктом, а об’єкт – зі способом пізнання; найголовнішим предметом у світі, до якого належить застосовувати знання, є людина. В епістемології це суттєво збагачений

принцип причетності, але вже не субстанціалізм, а процесуалізм у вигляді пояснення, як саме діє мислення у пізнанні, а також антропоцентризм як необхідна умова побудови системи знань про людину та її місце у світі. На зміну психології Нового часу приходять психологія епохи Просвітництва й вносять істотні зрушення в розуміння місця людини у пізнанні.

Людина постає суб'єктом пізнання дійсності (суб'єктоцентризм), органом самопізнання світу (субстанціалізм), мисленням, котре осягає об'єкт пізнання у властивих йому межах (процесуалізм). Місце людини у пізнанні характеризується дуалістично або ж моністично. Дуалізм Р. Декарта – ознака класичної, монізм Б. Спінози і наступні кроки – не-класичної епістемології²⁸. Кожен наступний крок тут своєрідно продовжує попередній, й це свідчення, що людина безпосередньо присутня у пізнавальному процесі, що діє принцип причетності, що історія епістемології, як й історія психології, – логіко-психологічна.

Г. В. Ф. Гегель “знімає” ідеї попередників: людина пізнає продукти Абсолютної ідеї, котра відчуває своє буття в формах кінцевого духу; тотожність проявів субстанції означає тотожність мислення і буття; пізнання – діалектичне сходження від абстрактного до конкретного. В епістемології це нова форма субстанціалізму (Абсолютна ідея як субстанція) і принцип причетності, суттєво поглиблений ідеєю тотожності мислення і буття. К. Маркс заперечує Г. В. Ф. Гегелю: світ пізнається засобами, виробленими людиною в процесі виробництва предметів для задоволення своїх потреб; мислення людини не є, а стає тотожним буттю; органи чуттів “відривають людину від пут її індивідуальності, перетворюючи її в “дзеркало і відлуння Всесвіту”. Принцип причетності, як і у Б. Спінози, Г. В. Ф. Гегеля, постає всезагальним, але вже суспільно-історичним змістом.

А. Бергсон апелює до тривалості як до “живої” властивості буття, Е. Гусерль проголошує гасло “Назад до речей!”, гасло М. Гайдеггера: “Мова – дім буття”. Поняття об'єктивності втрачає сенс: абсолютизується факт присутності людини в бутті. В ідеях Б. Спінози, Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса принцип причет-

ності означає інше: осягнення природи об'єкта передбачає збіг способу його осмислення зі способом існування. Е. В. Ільєнков продовжує цю лінію думки й стверджує: має місце єдність діалектики, логіки і теорії пізнання світу в його похідній від матеріальності ідеальності (Ільєнков, 1991). Його учні рухаються далі й говорять, що тотожність мислення і буття ґрунтується на здатності живого предметного тіла діяти відповідно до форми об'єкта (Surmava, 2018), що матеріальне породжує ідеальне як орган свого самопізнання (Науменко, 2011). У всіх цих позиціях лунає відгомін монізму Б. Спінози.

За М. Фуко, світом править не безперервний закон виробництва речей (К. Маркс), а перервний закон породження знань. Культура через структури мислення, епістемі, породжує історичні конфігурації знань – ренесансну, класичну, сучасну, визначає способи утворення нових ідей й обмежує появу істотно віддалених від них ідей; людина як об'єкт наукового пізнання з'являється за сучасної епістемі, у ХІХ столітті, це продукт дискурсивної практики, котра встановлює порядок у “мережі місцезнаходжень актів висловлювань”; провідні категорії тут – “життя”, “праця”, “мова”, образ людини, відповідно, створюють біологія, політекономія, лінгвістика. Людина у пізнанні – автор тексту, і саме текст утримує в собі істину, виявлення нових текстів Г. Галілея чи І. Ньютона можуть змінити уявлення про творчість цих вчених, проте не змінюють механіку, фундаторами якої вони є; місця для “суб'єктивності” тут немає, поняття суб'єкт пізнання втрачає сенс; людина у пізнанні щезає, “як щезає лице, накреслене на прибережному піску”. Суб'єктивність перебуває у царині історичного і не може слугувати вихідним пунктом психології; подолання у цій науці протиставлення суб'єктивного об'єктивному потребує дослідження кристалізацій психічного у продуктах культури людства.

Неважко побачити: М. Фуко вказує психології шлях, яким віддавна крокує В. А. Роме-нець. Перешкодою застосування ідей М. Фуко в аналізі цього шляху є заперечення ним і принципу спостереження, і принципу причетності. В епістемології це субстанціалізм (культура як субстанція) в його логічному за-

²⁸ Ознакою не-класичної епістемології вважають відмову від суб'єктоцентризму, фундаменталізму, наукоцентризму, це – ХХ ст. (Лекторский, 2009), кантівську ідею присутності людини у пізнанні, це – ХVІІІ (Алексеева, 2018). Пошуки місця людини у пізнавальному процесі – підстава бачення джерела не-класичної епістемології в монізмі Б. Спінози, це – ХVІІ ст.

вершенні – в очищеному від поняття суб'єкта вигляді. Якщо субстанція через людину відкриває свою потаємну сутність, то саме субстанція, а не людина, оповідає про себе. Проблема в тому, що це ідея саме М. Фуко, а не когось іншого.

М. Фуко долає суперечність між суб'єктивним і об'єктивним *моністичним мисленням в епістемології*, В. А. Роменець – у *психології*. Продукти культури, де кристалізується психічне, для В. А. Роменця – так само тексти, у них він знаходить ідею “великого монізму Всесвіту”, яку виражає тепер вже власними текстами. Тексти починають вести незалежне від автора існування, та не обійти увагою факт: *саме завдяки зусиллям людини цей процес здійснюється*. І в епістемології, і в психології *той, хто заперечує дію принципу причетності, насправді його утверджує самим фактом заперечення*.

Філософія науки, як і епістемологія, висвітлює шлях від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму, від суб'єкт-об'єктного протиставлення до дослідження реальності в рамках відношення “суб'єкт – засоби – об'єкт”. При цьому принцип причетності відкидають положенням, що для науки “психіка, діяльність, культура” – “тільки... особливі предмети, які підпорядковуються об'єктивним законам” (Степин, 2000, с. 42), і цей принцип утверджують, говорячи, що “досліджуючи універсум, людство знову опиняється в самому центрі законів Всесвіту” (Пригожин, 1991, с. 42), що пізнання світу “включає і нас (і наші знання) як частину цього світу” (Поппер, 1983, с. 35), що знання є формою присутності людини у світі (Мамардашвили, 1994). Психологія науки шлях від дуалізму до монізму не висвітлює: у вченому вбачають або виразника надіндивідуальних структур мислення (Ярошевський, 1995б), або прагнення до самоактуалізації (Maslow, 1966). У першому випадку принцип причетності фактично заперечується, у другому – утверджується, але шляхом психологізації пізнавального процесу.

Сучасні епістемологи говорять про “людський вимір” пізнання (Микешина, 2018, с. 204), що “втручання в логіку дослідження суб'єктних характеристик стає неминучим” (Маркова, 2018, с. 273), що “неусувність спостерігача з процесу спостереження... не еквівалентна неусувності з процесу спостереження його суб'єктивності” (Алексеева, 2018, с. 318). Епістемологія і філософія науки, продовжують І. Канта, демонструючи тен-

денцію до *антропоцентризму*, згідно з яким місце людини у пізнанні невіддільне від її місця у світі. *Таку ж тенденцію несуть в собі ідеї В. А. Роменця*.

Принцип причетності в епістемології і мислення у психології. Автор теорії пізнання відсторонюється від власної присутності в досліджуваному процесі, хоча його мислення свідчить про протилежне. Теорія психічного висвітлює шлях, який проходить історія психології в особі конкретного вченого, а автор бачить її кінцевим пунктом психологічного пізнання. Історик знаходить у цьому процесі певні закономірності, та навіть у його учнів і послідовників вони вже інші. *І в епістемології, і в психології, там, де мав би діяти принцип причетності, діє принцип спостереження*. Над дослідниками тяжіє загальнонаукове уявлення про об'єктивний, надіндивідуальний характер пізнання людиною дійсності (М'ясоїд, 2021).

Вирішенню питання про співвідношення суб'єктивного та об'єктивного у пізнанні слугує *case study*. В епістемології це один із методів подолання труднощів, викликаних проблемою релятивізму (Касавин, 2018). У психології – спосіб заглиблення в предмет, релевантний проблемі дослідження, з можливістю узагальнення отриманих результатів (Бусыгина, 2009), з'ясування співвідношення індивідуальних даних і даних, отриманих на вибірці (Копонович, Myasoid, 2020), характеристика теорії з огляду на особливості мислення її автора (Кононович, Мясоїд, 2020). У дослідженні психологічного пізнання це можливість перейти від абстрактно-логічного до конкретно-історичного аналізу й вийти на моністичне, за межами як “об'єктивного” (М. Г. Ярошевський), так і “суб'єктивного” (А. Maslow), бачення цього процесу. Водночас це спосіб поглибити уявлення про творчість у царині психології. Підставу для цього дає аналіз теорії вчинку В. А. Роменця.

Відповідно до тематизмів цієї теорії історія психологічної думки починається зі *значень*, якими перша людина наділяє предмети і явища свого оточення, так виникає *ситуація як компонент вчинку*. У самій теорії це *ситуативний рівень становлення психологічних знань* й водночас – вихідний момент осмислення цього процесу, де *вчинок так само – значення*. На підґрунті *значень* формується *мотивація* – це і компонент вчинку, і *мотиваційний рівень становлення психологічних знань*, і прагнення автора теорії пояснити дже-

рела вчинку. Наступною йде вчинкова дія й такою ж дією стає створення теорії вчинку з виокремленням *дійового рівня становлення психологічних знань*. Зрештою висловлюється ідея післядії й саме у поясненні становлення психологічних знань відбувається вихід на *післядійовий рівень* цього процесу; постання канонічної психології є тому прямим свідченням. *Мислення про вчинок здійснюється як вчинок*. “Принцип спіралі в історії й теорії психології” (В. А. Роменець) – це і спіраль мислення автора теорії, кожен виток якої, піднімаючись над попереднім, наближається до свого канону – своєрідності психічного, котра полягає в аксіологічному наповненні буття людини у всіх його площинах – історичній, соціальній, індивідуальній. Отож *спосіб осмислення об'єкта дослідження збігається зі способом його існування*.

Силою мислення у працях, що не мають рівних за масштабом охопленням і глибиною опрацювання матеріалу, В. А. Роменець відтворює й своєю теорією підсумовує історію об'єктивованого в культурі людства психічного. *Логічне завершення теорії вчинку стає логічним завершенням історії психології*. Суб'єктивне, мислення автора теорії постає засобом осягнення суб'єктивного в його реальному існуванні. *Автор теорії вчинку відсторонюється від своєї присутності у психологічному пізнанні, а його мислення вказує на те, що тут діє не принцип спостереження, а принцип причетності, що пізнання здійснюється в особі конкретного психолога*.

“Творчий продукт долає суб'єктивність індивіда, зводить його до ролі творчого матеріалу”, індивіду “надається можливість піти у небуття” (Роменець, 1995а, с. 581). В епістемології таку ж думку проводить М. Фуко: істина не відкривається, а проговорюється, поняття суб'єкт пізнання втрачає сенс. Але ж і творчість В. А. Роменця, і творчість М. Фуко – це саме їхні, а не когось іншого, ідеї. *І історія епістемології, і історія психології – історія імен, а не істин*. Створене людиною

постає в незалежному від неї існуванні, та це ж саме її, з у край небайдужим до нього ставленням, творіння²⁹. *В історичному процесі людина не щезає, а в продуктах її творчості існує*. Останні посідають у цьому процесі місце, актуалізуючи питання про співвідношення у ньому суб'єктивного й об'єктивного, індивідуального і всезагального. Об'єктивний процес здійснюється зусиллями конкретної людини. Загальне виражається через індивідуальне й таким чином існує. “зрозуміти індивідуальне, одиничне можна тільки у такому зв'язку, який веде до загального. З іншого боку, загальне існує лише в особливому (типовому) та індивідуальному” (Костюк, 1988, с. 84).

Якщо “унікальне – інструмент осягнення універсального” (В. А. Роменець), то універсальне, завдячуючи інструменту його осягнення, саме через унікальне, його продукти, об'єктивується й таким чином існує. У цьому полягає сенс вислову “людина – дзеркало Всесвіту”, котре неодноразово лунає і в епістемології, і в психології. Світ в людині бачить себе, її словами оповідає про себе, і це не людина взагалі, а людина конкретна. *У теоретичних побудовах і епістемолога, і психолога, діє не принцип спостереження, а принцип причетності, висвітлюючи безпосередню присутність того й іншого у пізнавальному процесі*.

Всесвіт так само – конкретний. “Подобається нам це, чи ні, але Всесвіт, який має найвищий (абсолютний) екзистенційний статус є нашим суб'єктивним, особистим Всесвітом” (Subbotsky, 2020, р. 353). Це образи на сітківці наших очей, тексти і формули на папері, що перед нами, сновидіння й наші думки, “ніякого іншого Всесвіту не існує”. Через нашу свідомість – “очі і вуха Всесвіту”, останній зі стану “Ніщо” переходить у стан “Буття”. Нехтування існуванням реального, матеріального світу, то це означає не тільки сумніватися у власному існуванні, а й рухатися шляхом самознищення. Статус матеріального світу не є абсолютним,

²⁹ Давньогрецька думка відобразила цю ситуацію міфом про Пігмаліона і Галатею: зодчий закохався в своє створіння й сила кохання була настільки сильною, що Афродіта змилюстивилась й оживила статую (Кун, 1975). Міф гіперболізує ставлення творця до свого твору, такою ж гіперболізацією виглядає дослідження, за яким, учитель, як і Пігмаліон, небайдуже ставиться до учнів свого класу, потрапляє в полон своїх очікувань й переоцінює рівень інтелектуального розвитку учнів, яких називає “гарними” (Rosenthal, Jacobson, 1968). Та коли вчитель оцінює інтелект учнів свого класу, послуговуючись деталізованими шкалами, результати збігаються з даними застосування в класі тесту WISC (Мясоєд, 2001; М'ясоєд, 2003). Водночас простежується щільна кореляція зі стажем педагогічної діяльності: ступінь відповідності оцінок учителя тестовим показникам зростає. *Людина є небайдужим чинником пізнавального процесу, та небайдужість тут – не синонім неадекватності*.

зі зникненням нашої свідомості він також зникне, адже, за прониклим розсудом, Всесвіт і свідомість – одне й те ж. Якщо він і зникне, то тільки разом з останньою людиною. Щоправда “немає можливості перевірити, чи залишаться чудові творіння людського генія після того, як свічка нашого розуму перестане горіти” (Там само). *Коли геній говорить: “Людина – дзеркало Всесвіту”, він говорить про себе також, якщо його слова не знаходять відлуння, то Всесвіт зазнає непомірних втрат й у цьому сенсі справді зникає.*

Екскурс в історію епістемології дає змогу описати досліджуваний випадок: вивчається процес кристалізації психічного в культурі людства (М. Фуко) мисленням, котре конструє предмет пізнання (І. Кант) способом, тожним способу буття предмета (Г. В. Ф. Гегель). Вчинковим способом мислення В. А. Роменець конструє вчинковий спосіб буття культури й цим же способом мислення його пояснює. Історія суб’єктивного постає історією об’єктивності, вираженою суб’єктивними засобами. Це все те ж властиве психології *коло пізнання* (див. виноску 4), та спосіб побудови теорії вчинку ілюструє ідею тотожності мислення і буття, котра проглядається вже у Б. Спінози. *Творчість В. А. Роменця у психології – ілюстрація ідеї тотожності мислення і буття в епістемології.* Вчинок – аналог субстанції (культура як субстанція), для пояснення якої нічого, окрім неї самої, не потрібно: порядок речей такий самий, як і порядок речей; через один із своїх атрибутів, яким є мислення, субстанція відкриває свою потаємну сутність. *Коло пізнання розривається мисленням психолога з середини пізнавального процесу.* В. А. Роменець освоює (*інтеріоризація*), відтворює історію утілень думки про психічне (*екстеріоризація*) й продовжує (*творчий синтез*) її власною теорією. Всезагальне набуває індивідуалізованої форми вираження й таким чином існує. Знаменником відношення “суб’єктивне – об’єктивне” стає моністичний, у творчості конкретного вченого, спосіб його осмислення, основна проблема отримує вирішення. Від своєї присутності у пізнанні психолог відсторонюється, не помічаючи, що процес пізнання здійснюється в його особі.

Епістемологічна ідея єдності-тотожності мислення і буття покликана показати об’єктивне існування істини, у психології ж вона відкриває шлях до розуміння того, як саме здійснюється процес пошуку істини. *Процес*

позначений індивідуальними внесками, істина з необхідністю є відносною, шлях до неї здійснюється спільними зусиллями. Історія і епістемології, і психології – логічна і психологічна.

“Усі спроби зсередини теоретичного світу пробитися в дійсне буття-подію безнадійні; не можна розімкнути теоретично пізнаний світ зсередини самого пізнання [й піднятися] до справжнього неповторного світу. Але з акту вчинку, а не з його теоретичної транскрипції є вихід у його смисловий зміст, який цілком приймається і наповнюється зсередини цього вчинку, тому що вчинок справді здійснюється в бутті” (Бахтін, 2019, с. 9). Тільки зсередини “мого відповідального вчинку”, а не з теоретичного світу, можна здійснити вихід в буття у єдності його проявів-подій. Безнадійним є абстрагування від факту присутності людини у бутті “причетним мисленням” як вчинком. В епістемології це відбувається, коли пізнання бачиться надіндивідуальним процесом і заперчується принцип причетності, у психології – коли не береться до уваги, що в пізнанні психічного принцип причетності є наріжною ознакою цього процесу. *Творчість В. А. Роменця, показує, що дуалізм пізнання й життя долається, коли психолог знаходить суб’єктивне об’єктивованим в продуктах культурно-історичного поступу людства й відтворює його сутність способом мислення, тотожним способу його існування.*

У заглибленнях ідеї тотожності мислення і буття є ще одна позиція: матеріальне породжує ідеальне як орган свого самопізнання (Л. К. Науменко). Матеріальне, світ, породжує ідеальне, психічне, й через нього споглядає себе. І в епістемології, і в психології ця позиція лунає у визначеннях людини як “дзеркала Всесвіту”, і це принципово інше, ніж в марксистській, гуманістичній, екзистенційній психології, розуміння буття. Буття не просто суще в його матеріальності, воно не “живе в людині” (Маслоу, 1997), це не “внутрішній час і простір” (Бингсвангер, 2001), і не “творіння-падіння-спасіння” (Слободчиков, 2019), це ознаменована безпосередньою присутністю людини реальність світу і відзеркалювання цієї реальності способом присутності. Недостатнім є й визначення буття людини як існування, “що включає в себе природно-історичний процес становлення людства в ході перетворення природи, суспільства, людини, олюднення світу, вчинки людини як автора і дійової особи своєї життєвої драми, сходження в історії

суспільства та історії кожної людини до вільної індивідуальності” (Асмолов, 2007, с. 67). І тому, що в одному реченні поєднуються позиції суб'єктного та антропологічного підходів у психології, і тому що не передбачає розуміння психічного як “своєрідного способу самовідображення світу” (В. А. Роменець). *Аналіз теорії вчинку показує, що буття світу олюднюється актами безпосередньо присутньої у ньому людини, й що саме в її мисленні світ віддзеркалює себе.*

Предметом case study є конкретний випадок творчості у психології, та він промовистий у сенсі доведення, що всезагальне, універсальне відображається в одиничному, унікальному й таким чином себе виражає. Для пізнання природи, сутності, призначення психічного це має принципове значення.

Антропологічний підхід у психології і його епістемологічне підґрунтя. З приводу тлумачення антропології як людознавства В. А. Роменець говорить, що вона є “неосязною за змістом” й “губиться у цілковитій невизначеності”³⁰. Ймовірно, – у зв'язку з намаганням Б. Г. Ананьєва вибудувати дисципліну, яка узагальнювала б дослідження усіх наук про людину як індивіда, особистість, індивідуальність (Ананьєв, 1968). В. А. Роменець ретельно викладає, аналізує ідеї Б. Г. Ананьєва, та насамкінець вказує на небезпеку “антропологічного» еkleктизму <...>. Антропологізм має бути не зібранням знань від великої сукупності наук, а психологізмом” (Роменець, Маноха, 1998, с. 348). Психологізмом у сенсі зв'язку психології та культури, з огляду на “психологічний аспект культури” (Там само).

В. А. Роменець говорить про шлях, котрим крокує сам, про те, що психологію слід будувати на культурологічних засадах, що тільки дослідження психології й історії культури відкриває можливість вибудувати систему знань про людину. І все ж саме у його творчості “здійснюється логіка побудови психології в горизонтах антропології, тобто

реальної науки про людину, а вчинок став категорією, яка дозволяла звести в єдину систему психіку, ситуацію, дію, діяльність, особистість, переживання і культуру” (Гусельцева, 2016, с. 36, 38–39). Завдання ж, яке він ставить й упродовж творчості вирішує, повною мірою відповідає меті антропології – “вивчити людину і в повноті її буття, і в процесі її історії” (Гусельцева, 2021, с. 255). *Творчість В. А. Роменця лежить у річищі антропології як системи знань про людину, що створюється з огляду на наріжний спосіб буття людини в історії культури.*

Антропологія пропонує психології релевантний інструментарій для вивчення складних психічних явищ, сприяє розумінню змін, що відбуваються із людиною і світом, водночас демонструє “тренд від універсального до унікального” (Там само, с. 266). Дедалі вагомішою у цій дисципліні стає “точка зору антрополога” – здатність “бачити і чути те, чого не бачать інші” (Cochrane, 2017, р. 1). *Простежується тенденція переходу від загального до конкретного – і стосовно предмета антропологічного дослідження, і стосовно ролі дослідника.* Відкривається можливість поглиблення зв'язку між антропологією і психологією в межах антропологічного підходу у психології, предметом якого є психічне людини як безпосередньо присутньої способом властивого їй буття у бутті світу (Мясоед, 2021). Підхід складається в процесі аналізу творчості В. А. Роменця, відповідає *антропоцентризму* в епістемології, застосовується у дослідженнях поступу психологічного пізнання, відкриває можливість рухатися далі.

Антропологічний підхід у психології важко узгодити з *суб'єктивним* з його ідеями самодетермінації, самовизначення, людини як автора свого життя, господаря своєї долі тощо (В. О. Татенко та ін., див.: М'ясоїд, 2018). Психічне детермінується способом буття; не суб'єкт вчинку, а вчинок суб'єкта визначає місце суб'єкта у світі і його взаємини з ним; автором свого життя людина постає в актах

³⁰ З огляду на виклад ідеї у галузі антропології (Клейн, 2014; Орлова, 2010; Barnard, 2004; Borofsky, 2019; Eriksen, 2013), це справді так, проте не обійти увагою ґрунтовні кроки у царині методології людознавства, здійснені з метою сформулювати принципи конструктивного діалогу між вченими різних світоглядних орієнтацій, які є важливими й для вирішення питань психології, й слугують ідеї інтеграції цієї дисципліни (Балл, 2017).

Побутуючі у психології формально-логічні визначення поняття *інтеграція психології* об'єднує заперечення, що історія психології має логіку; ігнорування змісту теорій, які пояснюють природу і сутність психічного; уявлення, що інтеграція психології можлива тільки в майбутньому. Насправді інтеграція психології здійснюється в конкретній теорії цієї науки, котра утримує в собі логіку її історії, несе в собі сумірні з епістемологією монізму визначення природи, сутності, призначення психічного й відкриває їй шлях до майбутнього (Мясоед, 2020). Мовиться про теорію вчинку В. А. Роменця (М'ясоїд, 2021).

творчості, та господарем своєї долі зазвичай буває тільки у власній уяві. Так само важко узгодити антропологічний підхід з *психологічною антропологією* як намаганням охопити суб'єктивність системою понять за переваги над іншими поняттями теологічного змісту (Слободчиков, Исаєв, 2000). Спроба таким чином пояснити конкретні випадки поведінки дитини наштовхуються на непереборні труднощі й підводить до висновку: щоб охопити існування психічного у його проявах, потрібна несуперечлива система знань (Мясоед, 2000). Психологічна антропологія, у будь-якій її версії (див.: Белик, 2009; Eller, 2018), потребує цілісної, моністичної, на певному епістемологічному підґрунті, основи.

Викладене у цій роботі дає змогу сформулювати позиції *епістемології антропологічного підходу в психології*: людина перебуває всередині буття (С. Л. Рубінштейн); буття виражає себе через спосіб присутності в ньому людини, де психічне – явище культурно-історичної природи як своєрідний спосіб самовідображення світу (В. А. Роменець); культурно-історичне в характеристиці способу буття людини постає логіко-психологічним змістом; принципом антропологічного дослідження є принцип причетності, котрий фіксує безпосередню присутність людини у бутті світу, а дослідника – у пізнавальному процесі; предмет дослідження – психічне людини у його співвіднесенні зі способом її життя у бутті світу, останній таким чином знаходить своє вираження; психолог є безпосередньо присутнім у вивченні психічного способом властивого йому мислення; продуктивним методом дослідження є *case study* з наступними кроками концептуалізації.

Версією антропологічного підходу виглядає *психологія буття, яке розуміє себе* (Знаков, 2016). Людина – одиничне, в якому потенційно представлено всезагальне, суб'єкт, що безпосередньо присутній у пізнанні буття, звідки здійснює акти його розуміння, де він відкриває для себе смисли і цінності життя, виходить за межі наявного, реалізує своє покликання, вирішує проблеми смислу життя і смерті, свободи і необхідності... *Лунають ідеї В. А. Роменця*. З огляду на викладену вище епістемологію антропологічного підходу, слід продовжити: способом буття людина заявляє про свою присутність у бутті світу, світ постає своїм просторово-смисловим зрізом, єдністю існування і сутності. Поняття суб'єкта тут мало-

продуктивне. Не тому, що пізнання всезагального не потребує звертання до часткового (М. Фуко), а тому що створюється уявлення про відстороненість суб'єкта від об'єкта, суб'єктивного від об'єктивного. Буття виступає як чужа людині даність. Саме про це йдеться в діалозі В. А. Роменця із М. М. Бахтіним (Алієв, М'ясоїд, Фурман, 2013).

Мислителі говорять про вчинок як про акт освоєння-творення людиною світу і себе в світі, про перехід буття світу в форму буття людини, про людину, котра, завдячуючи вчинку, постає у повноті свого буття, а її життя – історико-логіко-психологічним рухом, виявляючи фундаментальні смислові аспекти того, що і як вона робить у світі й що граничним чином характеризує її саму. Одиничне стає вираженням всезагального, індивідуальне – загальнолюдського, унікальне – універсального. Тут також слід продовжити: універсальне, завдячуючи унікальному, отримує форму свого існування. Це одна з позицій антропологічного підходу в психології. Наступна – також.

Вчинок-думка, як і вчинок-дія, – спосіб людської практики. “Сезан мислить яблуками” (М. К. Мамардашвілі), людина – нею створеним. У творчому продукті універсальне й індивідуальне поєднуються. Твориться реальність, де об'єктивне є невіддільним від суб'єктивного, де факт, потрапляючи в поле інтерпретації, стає артефактом, рівно як і навпаки, де творчий продукт набуває унікального вираження й стає внеском у процес, що триває завдяки спільним *зусиллям*. *Індивідуальне лежить у царині загальних закономірностей психологічного пізнання*.

Антропологічний підхід перетинається з *психологією повсякденності*, котра вивчає “суб'єктивні репрезентації індивідуалізованого життєвого світу в його щоденному протіканні” (Гусельцева, 2017). Предметом дослідження стає психічне життєвого світу людини в індивідуалізованому, співвіднесеному зі всезагальним, вимірі. Психологія – наука про “живу людину” (С. Л. Рубінштейн, В. А. Роменець), очевидно, що такою ж людиною є психолог: він вступає в небайдужі стосунки з предметом дослідження, проникає в його сутність, відтворює її властивими йому засобами. Індивідуалізованим у психології є і інструмент, і предмет дослідження, коло пізнання залишається відмітною особливістю цієї науки. Питання в тому, як психолог виходить за його межі: якщо історико-логіко-психологічним чином, тоді те, що

в епістемології виступає як суб'єктоцентризм, субстанціалізм, процесуалізм, за антропологічного підходу отримує свою єдність. *Психолог – точка відліку пізнавального процесу, що має історико-логічне підґрунтя й здійснюється у формі мислення, провідна категорія якого утримує в собі монізм відношення “суб'єктивне – об'єктивне”.*

На часі застосування антропологічного підходу не тільки в царині досліджень індивідуальної творчості, а й у найрізноманітніших сферах життя людини у його конкретному вимірі.

* * *

Напевно, кожен, хто намагався простежити хід міркувань В.А. Роменця, прокладений через тисячі сторінок його книг, не міг без хвилювання читати слова, якими закінчується остання: *“Історія психології – не міркування на дозвіллі про якийсь безконечний мало визначений предмет, не школа помилок попередників, які треба знати, щоб не повторювати їх у своїх дослідженнях, а невпинна праця, котра вимагає більше наснаги й часу, ніж може їх мати окрема людина, яка, проте, відважилась увійти у своєрідну тривалу містерію самовідданих пошуків у напівтемряві, щоб, зрештою вийти до берега океану, осяяного сонячним світлом істини. Але це не істина закостенілого знання, а така, що, піднімаючи людину до нового обрїю, відкриває перед нею ще більше загадок, ніж їх було до початку містеріальної феноменології”* (Роменець, Маноха, 1998, с. 962).

Володимир Андрійович говорить про себе. Це його пов'язує з історією психології невпинна працею, це він відважується увійти у містерію самовідданих пошуків й таки дістатись берега, *“осіяного сонячним світлом істини”*. Він говорить про процес, здобутки якого збагатив працями, що за обсягом опрацьованого і на підґрунті створеної ним теорії осмисленого матеріалу не мають аналогів у світовій науці. Зрештою, це звертання Володимира Андрійовича до нас, психологів, заклик рухатися шляхом, який сам невтомно, невпинно і самовіддано торував. Це його заповіт тим, кому випало щастя, слухаючи його лекції та вчитуючись у його тексти, шукати своє місце у надзвичайно складній царині діяльності, до висот якої він піднявся, щоб по змозі продовжити справу, якій він посвятив своє життя.

ВИСНОВКИ

1. Культурно-історичною психологією у світовій науці вважається теорія Л. С. Виготського, хоча у мисленні автора теорії, його учнів та послідовників категорії історія та культура виконують службову роль: характеризується культурно-історична природа психічного, не досліджується функціонування психічного в культурно-історичному способі буття людства. В сучасних дослідженнях, виконаних у річищі ідей Л. С. Виготського, простежуються рух у цьому напрямку, та у повному обсязі ці категорії, у формі теорії вчинку, постають у творчості В. А. Роменця. Теорія вчинку наповнює культурно-історичну психологію справжнім змістом, є непересічної ваги внеском у психологічну науку, відкриває перед нею нові перспективи.

2. В. А. Роменець висвітлює становлення ідеї вчинку в історії культури світу, показує, що саме у вчинку розкривається природа, сутність, призначення властивого людині психічного, досліджує сповнені драм і злетів пошуки людиною відповіді на питання, що вона собою являє, як реалізує свої взаємини зі світом, як рухається упродовж історії у намаганні збагнути себе і смисл свого буття. Ставиться і вирішується завдання розкрити сутнісний зміст відношення *“людина – вчинок – світ”*, застосовується культурологічний підхід, вводиться принцип творчої доповнюваності матеріального й ідеального в тлумаченні людського ества і розгортається система знань, аналогів якої немає у світовій науці. Історія всесвітньої психології постає утіленою в ідеях, діях, подіях історією людського самопізнання і самотворення. Теорія вчинку є теорією цього процесу, вченням, через яке автор доносить до людей свої думки, переживання, сподівання, виражає власне ставлення до світу, показує, яким є буття людини і яким йому належить бути.

3. Історична і власне теоретична лінії творчості В. А. Роменця переплітаються, поступ його думки не припиняється, здійснюється процес з поверненням до вихідної ідеї та її, на щоразу новому рівні, продовженням, підсумком і вершиною цього процесу стає формулювання постулатів канонічної психології. Далеко не кожному вченому вдається досягти мети, В. А. Роменцю вдається, і повною мірою. Місце своїм працям він знаходить в українській психології ХХ століття, яку називає культурно-гуманістичною, насправді значення

ним зробленого набагато ширше і глибше: психологію в цілому він наповнює принципово новим і саме гуманістичним культурно-історичним змістом. Він повертає її лицем до історичного, духовного, ідеального, показує, що ідеальне має власну цінність і свій сенс у світі людського буття, є реальною силою і суттю історії, утримує в собі можливість переображення людини. У цьому полягає пафос теорії вчинку В. А. Роменця, пафос усіх його творчих пошуків.

4. Теорія вчинку стає ілюстрацією співвідношення історії та теорії психології; новим вирішенням основної проблеми психології, котра фіксує необхідність співвіднесення властивого людині, суб'єктивного і властивостей світу, об'єктивного; свідченням, що у психологічному пізнанні діє принцип доповнюваності, механізмом якого є творчий діалог. Опозиція "суб'єктивне – об'єктивне" знімається діалектичним, на підґрунті категорії вчинку, мисленням, висвітлюючи, що здійснюється історико-логіко-психологічного процес, що психологія в особі В. А. Роменця та його попередника С. Л. Рубінштейна виходить на постнекласичний рівень розвитку. Для класичної психології суб'єктивне та об'єктивне є несумірними сутностями, для некласичної – сторонами однієї реальності, для постнекласичної – невід'ємними аспектами способу буття людини в світі. Психічне суб'єктивізується, об'єктивізується, олюднюється.

5. Ситуація, мотивація, дія, післядія як компоненти вчинку – це і компоненти мислення В. А. Роменця. Перший компонент у його теорії це ситуативний рівень становлення психологічних знань і вихідний момент осмислення вчинкового характеру цього процесу. На підґрунті ситуації відбувається формування мотивації – це і мотиваційний рівень становлення психологічних знань, і необхідність пояснити джерела вчинку. Далі йде вчинкова дія, дійовий рівень становлення психологічних знань і такою ж дією є створення теорії вчинку. Післядією в теорії вчинку є ідея канонічної психології й водночас це післядійовий рівень становлення психологічних знань у його ж поясненні. Теорія вчинку конструюється мисленням, котре здійснюється як учинок. Принцип спіралі в історії і теорії психології, про який говорить В. А. Роменць, – це й спіраль його власного мислення, кожен виток якої, піднімаючись над попереднім, наближається до свого канону. Логічне завершення теорії вчинку стає логічним завершенням

процесу, упродовж якого автор вбирає в себе духовні надбання людства (інтеріоризація), переживає стан осягнення суті буття (катарсис), створює вчення про те, яким йому належить бути (переображення). Процеси інтеріоризації, катарсису, переображення відбуваються і в становленні післядійового рівня психологічних знань, і в мисленні В. А. Роменця. Теорія вчинку є історико-логіко-психологічним продуктом, де історичне – відтворення об'єктивованої в культурі людства шляху світової психологічної думки; логічне – виокремлення у цьому процесі ідеї вчинку і послідовні кроки її розгортання; психологічне – спосіб мислення автора теорії як свідчення його безпосередньої присутності у пізнанні психічного.

6. Творчість В. А. Роменця лежить у річищі провідної тенденції історії епістемології, котра пролягає від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму. На зміну принципу спостереження як вимоги відсторонення суб'єкта від об'єкта пізнання, приходить принцип причетності, котрий фіксує факт безпосередньої присутності людини у пізнавальному процесі й надалі суттєво поглиблюється ідеєю тотожності мислення і буття та її наступними конкретизаціями. З епістемологією психологію пов'язує потреба співвіднесення суб'єкта і об'єкта, суб'єктивного і об'єктивного. У психології це проблема природи психічного, гостроти їй надає те, що психічне досліджується його ж засобами. Утворюється коло пізнання, у творчості В. А. Роменця коло розривається з середини пізнавального процесу: універсальне, яким є спосіб існування психічного в культурі, через унікальне, яким є спосіб мислення вченого, отримує своє існування. Висвітлюється сенс формулювання "людина – дзеркало Всесвіту", яке неодноразово лунає і в епістемології, і в психології, а в працях В. А. Роменця набуває теоретичного обґрунтування. Світ в людині віддзеркалюється, і це не людина взагалі, а людина конкретна. У теоретичних побудовах і епістемолога, і психолога, діє не принцип спостереження, а принцип причетності, висвітлюючи безпосередню участь того й іншого у пізнавальному процесі.

7. Спосіб побудови теорії вчинку узгоджується з епістемологічною ідеєю тотожності мислення і буття: народжена мисленням автора ідея вчинку стає тотожною існуванню вчинку в культурі людства, котрий у цьому ж мисленні отримує своє інобуття. Історія суб'єктивного постає історією об'єктивності, вираженою й утіленою суб'єктивними засобами. Властиве

психології коло пізнання на шляху моністичного вирішення проблеми “суб’єктивне – об’єктивне” унеможливується: вчений освоює (інтеріоризація), відтворює (екстеріоризація) історію досліджень й утілень психічного й продовжує її власною теорією (творчий синтез). Від своєї присутності у психологічному пізнанні він відсторонюється, а його мислення свідчить, що тут діє принцип причетності, що пізнання здійснюється в його особі, що індивідуальне, власне психологічне, у цьому процесі лежить у царині загального як історико-логічного.

8. Те, що в епістемології є антропоцентризмом – визнанням, за яким місце людини у пізнанні є невіддільним від її місця у бутті світу, в психології стає підґрунтям антропологічного підходу, предметом якого є психічне людини як безпосередньо присутньої способом властивого їй життя у бутті світу. Одиначне тлумачиться як вираження всезагального, індивідуальне – загальнолюдського, унікальне – універсального. Психолог постає точкою відліку пізнавального процесу, що має всезагальну, культурно-історичну, основу й здійснюється мисленням, провідна категорія якого утримує в собі монізм відношення “суб’єктивне – об’єктивне”. Дослідження того, як мислить психолог з огляду на відмітні ознаки психологічного пізнання, дає змогу визначити місце його теорії у цьому процесі.

Антропологічний підхід конститується у процесі аналізу творчості В. А. Роменця, застосовується у дослідженнях поступу психологічного пізнання, слугує вивченню життя людини в його конкретно-психологічному вимірі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

“Ars vetus – Ars nova”: В. А. Роменець : зб. ст. / відп. ред. І. П. Манюха. Київ : Гнозис, 2001. 256 с.

Абульханова К. А. Принцип субъекта в отечественной психологии. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2005. Т. 2. № 4. С. 3–21.

Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб’єкта для сучасної психології. *Людина. Суб’єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 37–51.

Абульханова К. А. Культурологічний підход В. А. Роменця к исследованию истории всемирной психологии. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / упоряд. П. А. М’ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко*. Київ : Либідь, 2016. С. 120–125.

Абульханова-Славская К. А., Брушлинский А. В. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна : К 100-летию со дня рождения. Москва : Наука, 1989. 248 с.

Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / упоряд. П. А. М’ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. 269 с.

Алексеева Д. А. О границах применимости классификации типов научной рациональности. *Эпистемология сегодня. Идеи, проблемы, дискуссии* / под ред. И. Т. Касавина, Н. Н. Ворониной. Нижний Новгород : Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2018. С. 315–319.

Алієв Ш., М’ясоїд П., Фурман А. В. Вчинкова природа практики (філософсько-психологічна інтерпретація творчого діалогу В. А. Роменця із М. М. Бахтініним). *Психологія і суспільство*. 2012. № 3. С. 6–23.

Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. 339 с.

Асмолов А. Г. Психология личности : культурно-историческое понимание развития человека / 3-е изд., испр. и доп. Москва : Смысл ; Академия, 2007. 528 с.

Асмолов А. Г. Исторический смысл кризиса культурно-деятельностной психологии. *Национальный психологический журнал*. 2014. № 1. С. 5–19.

Балл Г. До визначення засад раціогуманістичного підходу в методології психологічної науки. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 74–90.

Балл Г. Теоретична психологія як царина науковості і духовності (до видання українського перекладу книги Філіпа Лерша “Структура особи”). *Психологія і суспільство*. 2015. № 3. С. 72–79.

Балл Г. О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства. Київ : СКД, 2017. 200 с.

Балл Г., Нікуленко О. Трагування вчинку в психологічних концепціях С. Л. Рубінштейна і В. А. Роменця. *Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М’ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман*. Київ : Либідь, 2012. С. 59–67.

Бахтин М. М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 5–34. DOI: <https://doi.org/10.2307/431748>

Белик А. А. Культурная (социальная) антропология : уч. пособ. Москва : РГГУ, 2009. 613 с.

Бинсвангер Л. Экзистенциально-аналитическая школа мысли. *Экзистенциальная психология* / пер. с англ. Москва : Апрель Пресс & ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 308–332.

Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологическое исследование. Москва : Просвещение, 1968. 464 с.

Брунер Дж. Торжество разнообразия : Пиаже и Выготский. *Вопросы психологии*. 2001. № 4. С. 3–13.

Брушлинский А. В. Культурно-историческая теория мышления (философские проблемы психологии). Москва : Высшая школа, 1968. 104 с.

Брушлинский А. В. Зона ближайшего развития и проблема субъекта деятельности. *Психологический журнал*. 1994. Т. 15. № 3. С. 17–27.

Брушлинский А. В. Деятельностный подход и психологическая наука. *Вопросы философии*. 2001. № 2. С. 89–95.

Брушлинский А. В. Психология субъекта (страницы последней книги). *Психологический журнал*. 2003. Т. 24. № 2. С. 7–14.

Бусыгина Н. П. Научный статус методологии

исследования случаев. *Консультативная психология и психотерапия*. 2009. Т. 17. № 1. С. 5–17.

Бусыгина Н. П., Ярошевская С. В. Культурно-историческая психология как теория субъективности в работах Ф. Гонсалеса Рея. *Культурно-историческая психология*. 2020. Т. 16. № 1. С. 68–77.

Бэкхёрст Д. К вопросу об эволюции теории деятельности. *Культурно-историческая психология*. 2006. № 4. С. 79–84.

Вересов Н. Н. Выготский, Ильенков, Мамардашвили: опыт теоретической рефлексии и монизм в психологии. *Вопросы философии*. 2000. № 12. С. 74–87.

Вересов Н. Культурно-историческая теория Л. С. Выготского: трудная работа понимания. *НЛО*. 2007. № 3. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2007/3/kulturno-istoricheskaya-psiologiya-l-s-vygotskogo-trudnaya-rabota-ponimaniya.html> (дата публикации: 2007 г., дата звертання: 20.01.2021 г.).

Верч Дж. Голос разума: Социокультурный подход к опосредованному действию. Москва: Тривола, 1996. 176 с.

Выгодская Г. Л., Лифанова Т. М. Лев Семенович Выготский. Жизнь. Деятельность. Штрихи к портрету. Москва: Смысл, 1996. 424 с.

Выготский Л. С. Психологическая наука. *Общественные науки в СССР (1917–1927 гг.)*. Москва: Работник просвещения, 1928. С. 25–46.

Выготский Л. С. Педология подростка. Москва: Изд-во БЗО при педфаке 2-го МГУ, 1929. 172 с.

Выготский Л. С. Проблема развития и распада высших психических функций. *Выготский Л. С. Развитие высших психических функций: Из неопубликованных трудов*. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1960. С. 364–383.

Выготский Л. С. Проблема сознания. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1982а. Т. 1. С. 156–167.

Выготский Л. С. Проблема развития в структурной психологии. Критическое исследование. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* М. Москва: Педагогика, 1982в. Т. 1. С. 238–290.

Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1982г. Т. 1. С. 291–436.

Выготский, Л. С. Мышление и речь. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1982д. Т. 2. С. 5–361.

Выготский Л. С. История развития высших психических функций. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1983. Т. 3. С. 5–328.

Выготский Л. С. Проблема возраста. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1984а. Т. 4. С. 244–268.

Выготский Л. С. Кризис семи лет. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т.* Москва: Педагогика, 1984б. Т. 4. С. 376–385.

Выготский Л. С. Психология искусства / 3-е изд. Москва: Искусство, 1986. 573 с.

Выготский Л. С. Педагогическая психология / под ред. В. В. Давыдова. Москва: Педагогика, 1996. 536 с.

Выготский Л. С. Проблема обучения и умственного развития в школьном возрасте. *Выготский Л. С.*

Педагогическая психология. Москва: Педагогика, 1996. С. 321–335.

Выготский Л. С. Социалистическая переделка человека. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18. № 4. С. 142–148.

Выготский Л. С. Основы педологии. *Выготский Л. С. Лекции по педологии*. Ижевск: Удмурдский университет, 2001. С. 9–150.

Гараи Л., Кечке М. Еще один кризис в психологии! Возможная причина шумного успеха идей Л. С. Выготского. *Вопросы философии*. 1997. № 4. С. 86–97.

Громько Ю. В. Выготскианство за рамками концепции Л. С. Выготского (к идее мыследеятельностной антропологии). Москва: Пайдея, 1996. 238 с.

Грэхем Л. Р. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе / пер. с англ. Москва: Политиздат, 1991. 480 с.

Гусельцева М. С. Культурная психология: методология, история, перспективы. Москва: Прометей, 2007. 292 с.

Гусельцева М. Культурно-історичний підхід В. А. Роменця: ідея культури і ідеї в культурі. *Психологія і суспільство*. 2011. № 2. С. 92–105.

Гусельцева М. С. Наследие В. А. Роменца и идея культурно-исторической психологии. *Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. А. В. Фурман*. Київ: Либідь, 2012. С. 44–58.

Гусельцева М. С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование). Москва: Акрополь, 2013. 367 с.

Гусельцева М. С. Интеллектуальные исследовательские традиции как вопрос исторической психологии культуры. *Психологические исследования*. 2014а. Т. 7, № 33. С. 5. URL: <http://psystudy.ru>

Гусельцева М. С. Интеллектуальные традиции российской психологии: Культурно-аналитический подход. Москва: Акрополь, 2014б. 424 с.

Гусельцева М. С. Культурно-деятельностная традиция: становление и развитие. *Вопросы психологии*. 2015. № 4. С. 3–14.

Гусельцева М. С. Творчість В. А. Роменця в еволюції психологічних знань. *Психологія і суспільство*. 2016. № 2. С. 25–47.

Гусельцева М. С. Психология повседневности: методология, история, перспективы. *Психологические исследования*. 2017. Т. 10. № 51. 12. <http://psystudy.ru> (дата звертання 28.06.2021).

Гусельцева М. С. Проблема субъекта с позиций культурно-аналитического подхода. *Психологический журнал*. 2020. Т. 41. № 2. С. 104–114.

Гусельцева М. С. Психология и антропологическое знание. *Психологическое знание: виды, источники, пути построения* / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. Москва: Институт психологии РАН, 2021. С. 253–299.

Давыдов В. В. Проблемы педагогической и детской психологии в трудах Л. С. Выготского. *Выготский Л. С. Педагогическая психология* / под ред. В. В. Давыдова. Москва: Педагогика, 1996. С. 477–504.

Джонс Э. Жизнь и творения Зигмунда Фрейда: пер. с англ. Москва: “Гуманитарий” АГИ, 1996. 448 с.

Ждан А. Н. Становление и развитие психологических знаний в связи с историей культуры в трудах В. А. Роменца. *Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. А. В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. С. 224–230.*

Ждан А. Н. Принцип анализа по единицам в историко-психологическом исследовании: концепция В. А. Роменца. *Въезд Общероссийской общественной организации. "Российское психологическое общество". Материалы участников съезда. Москва: Рос. психол. общ-во, 2012. Т. 1. С. 17–18.*

Завершнева Е. Ю. К проблеме периодизации научной биографии Л. С. Выготского. *Вестник РГГУ. 2006. № 1. С. 284–293.*

Завершнева Е. Ю. Записные книжки, заметки, научные дневники Л. С. Выготского: результаты исследования семейного архива. *Вопросы психологии. 2008. № 1. С. 132–145. № 2. С. 120–136.*

Завершнева Е. Ю. Исследование рукописи Л. С. Выготского "Исторический смысл психологического кризиса". *Вопросы психологии. 2009. № 6. С. 119–137.*

Завершнева Е. Ю. Еврейский вопрос в неопубликованных рукописях Л. С. Выготского. *Вопросы психологии. 2012. № 2. С. 79–99.*

Запорожец А. В. Примечания. *Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / 3-е изд. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1972. С. 549–554.*

Зинченко В. П. Культурно-историческая психология и психологическая теория деятельности: живые противоречия и точки роста. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. 1993. № 2. С. 41–50.*

Зинченко В. П. Теоретический мир психологии. *Вопросы психологии. 2003. № 5. С. 3–17.*

Знаков В. В. Психология понимания мира человека. Москва: Институт психологии РАН, 2016. 488 с.

Ильенков Э. В. Диалектика идеального. *Ильенков Э. В. Философия и культура. Москва: Политиздат, 1991. С. 229–270.*

Кайлер П. "Культурно-историческая теория" и "культурно-историческая школа": От мифа (обратно) к реальности. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека "Дубна". 2012. № 1. С. 34–46.*

Касавин И. Т. Релятивизм как последовательный рационализм. *Эпистемология сегодня. Идеи, проблемы, дискуссии / под ред. И. Т. Касавина, Н. Н. Ворониной. Н. Новгород: Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2018. С. 241–246.*

Клейн Л. С. История антропологических учений. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2014. 744 с.

Кононович Т., М'ясоїд П. Економічна поведінка і процес прийняття рішення: Single case study. *Психологія і суспільство. 2019. № 2. С. 115–138.*

Кононович Т. А., М'ясоїд П. А. Теория перспектив в процессах принятия решения: анализ с помощью Single Case Study. *Психологические исследования. 2020. Т. 13. № 70. С. 2. URL: <http://psystudy.ru>*

Корепанова И. А., Рубцов В. В. Отчет о конференции Международного общества культурнодеятельностных исследований (ISCAR) "Будущее культурнодеятельностных исследований – глобальные и локальные перспективы". *Культурно-историческая психология.*

2009. № 3. С. 120–122.

Костюк Г. С. Проблема личности в философском и психологическом аспектах. *Костюк Г. С. Избр. психол. труды. Москва: Педагогика, 1988. С. 76–85.*

Коул М. Культурные механизмы развития. *Вопросы психологии. 1995. № 3. С. 5–20.*

Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего / пер. с англ. Москва: Когито-Центр; Институт психологии РАН, 1997. 432 с.

Коул М. Размышление над портретом А. Р. Лурия. *Вопросы психологии. 2002. № 4. С. 25–43.*

Коул М. Теории социокультурно-исторического деятельностного развития в эпоху гиперглобализации. *Культурно-историческая психология. 2009. № 1. С. 66–73.*

Коул М. Комментарии к предыдущим комментариям. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека "Дубна". 2012. № 1. С. 128–132.*

Кубарев В. С. К базисным программам построения культурно-деятельностной психологии: деятельностная методология и методология сознания. *Вопросы психологии. 2021. Т. 67. № 1. С. 15–27.*

Кун Н. А. Мифы и легенды Древней Греции / 5-е изд. Москва: Просвещение, 1975. 464 с.

Кудрявцев В. Т. Культура как самоотношение. *Культурно-историческая психология. 2016. Т. 12. № 3. С. 113–128.*

Лекторский В. А. О классической и неклассической эпистемологии. *На пути к неклассической эпистемологии / отв. ред. В. А. Лекторский. Москва: ИФРАН, 2009. С. 7–24.*

Лазурский А. Ф. Психология общая и экспериментальная. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 288 с.

Леонтьев А. А. Л. С. Выготский. Москва: Просвещение, 1990. 158 с.

Леонтьев А. А. Алексей Николаевич Леонтьев рассказывает о себе. *Вопросы психологии. 2003. № 2. С. 33–42.*

Леонтьев А. А. Школа Л. С. Выготского: линии преемственности. *Психологический журнал. 2004. Т. 25. № 5. С. 98–103.*

Леонтьев А. Н. Развитие памяти: Экспериментальное исследование высших психологических функций. Москва-Ленинград: Учпедгиз, 1931. 279 с.

Леонтьев А. Н. Вступительная статья. О творческом пути Л. С. Выготского. *Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т. Москва: Педагогика, 1982. Т. 1. С. 9–41.*

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. *Леонтьев А. Н. Избр. психол. произв.: в 2 т. Москва: Педагогика, 1983. Т. 2. С. 94–231.*

Леонтьев А. Н. К психологии образа. *Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. 1986. № 3. С. 72–76.*

Леонтьев А. Н. Беседа с Выготским. *Леонтьев А. Н. Философия и психология. Из научного наследия. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994а. С. 22–26.*

Леонтьев А. Н. Материалы о сознании. *Леонтьев А. Н. Философия и психология. Из научного наследия / под ред. А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994б. С. 26–48.*

Леонтьев А. Н. О книге С. Л. Рубинштейна "Основы общей психологии". Материалы к дискуссии. *Леонтьев*

- А. Н. *Философия и психология. Из научного наследия.* Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1994в. С. 226–228.
- Леонтьев А. Н. Учение о среде в педологических работах Л. С. Выготского (критическое исследование). *Вопросы психологии.* 1998. № 1. С. 108–124.
- Леонтьев Д. А. Неклассический подход в науках о человеке и трансформация психологического знания. *Психология, лингвистика и междисциплинарные связи : сб. научн. работ к 70-летию со дня рождения А. А. Леонтьева.* Москва : Смысл, 2008. С. 205–225.
- Леонтьев Д. А. Что дает психологии понятие субъекта : субъектность как измерение личности. *Эпистемология и философия науки.* 2010. Т. XXV. № 3. С. 136–153.
- Леонтьев Д. А. Новые ориентиры понимания личности в психологии : от необходимого к возможному. *Вопросы психологии.* 2011. № 1. С. 3–27.
- Лурия А. Р. Конспект доклада Л. С. Выготского “О сознании”. *Вопросы психологии.* 2014. № 6. С. 75–88.
- Майданский А. Д. “Культурная психология” Л. С. Выготского в оптике Спинозы и Маркса. *Культурно-историческая психология.* 2018. Т. 14. № 1. С. 126–130. DOI : 10.17759/chp.2018140114
- Максименко С. Д. Развитие психики в онтогенезе : в 2 т. Київ : Форум, 2002. Т. 1. 319 с. Т. 2. 335 с.
- Маланов С. В. О культурно-исторических источниках зарождения целенаправленного в составе произвольно-преднамеренной и волевой регуляции. *Культурно-историческая психология.* 2019. Т. 15. № 2. С. 22–31. DOI : 10.17759/chp.2019150203
- Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности / 2-е изд., испр. Москва : Лабиринт, 1994. 90 с.
- Мареев С. Н. Выготский : философия, психология, искусство. Москва : Академический проект, 2017. 227 с.
- Маркова Л. А. Роль индивидуального в неклассическом мышлении. *Эпистемология сегодня. Идеи, проблемы, дискуссии* / под ред. И. Т. Касавина, Н. Н. Ворониной. Нижний : Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2018. С. 273–277.
- Маркс К. Немецкая идеология. Критика новитной немецкой философии в особи її представників Фейербаха, Б. Бауера, і Штірнера і німецького соціалізму в особи його різних пророків. *Маркс К., Енгельс Ф. Твори.* Київ : Політвидав УРСР, 1959. Т. 3. С. 7–521.
- Мартинс Ж. Заметки об отношениях между Выготским и Леонтьевым : А была ли тройка? *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”.* 2013. № 1. С. 95–108.
- Марцинковская Т. Д. Поступок как залог научного бессмертия. *Психология вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М’ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман.* Київ : Либідь, 2012. С. 200–206.
- Маслоу А. Психология бытия / пер. с англ. Москва : Рефл-бук; Киев : Ваклер, 1997. 304 с.
- Мещеряков Б. Г. Логико-семантический анализ концепции Л. С. Выготского : систематика форм поведения и законы развития высших психических функций. *Вопросы психологии.* 1999. № 4. С. 3–15.
- Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Л. С. Выготский и современная культурно-историческая психология (критический анализ книги Коула). *Вопросы психологии.* 2000. № 2. С. 102–116.
- Микешина Л. А. Релятивизм как эпистемологическая проблема. *Эпистемология сегодня. Идеи, проблемы, дискуссии* / под ред. И. Т. Касавина, Н. Н. Ворониной. Нижний Новгород : Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2018. С. 201–212.
- Михайлов Ф. Т. предметная деятельность... Чья? *Вопросы философии.* 2001. № 3. С. 10–27.
- Морозов С. М. Диалектика Выготского : внечувственная реальность деятельности. Москва : Смысл, 2002. 119 с.
- Музичук О. О. Становлення української психології у другій половині ХХ століття. *Становлення психологічної думки в Україні : провідні ідеї та історія розвитку : колективна монографія / В. В. Турбан, Л. З. Сердюк, Ю. Т. Рождественський [та ін.] ; за ред. В. В. Турбан.* Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. С. 203–217.
- Мясоед П. А. Антропологический принцип и проблемы психологии развития. *Вопросы психологии.* 2000. № 5. С. 122–125.
- М’ясоїд П. “Паралелограм” Олексія Леонтьєва та основна проблема психології. *Психологія і суспільство.* 2006. № 1. С. 53–95.
- М’ясоїд П. Сергій Рубінштейн : життя висхідною. *Психологія і суспільство.* 2009. № 2. С. 7–36.
- Мясоед П. А. С. Л. Рубинштейн и В. А. Роменец : деятельностный и культурологический подходы в психологии. *Психология человека в современном мире. Мат-лы Всерос. науч. юбилейн. конф., посв. 120-летию со дня рождения Сергея Леонидовича Рубинштейна : в 6 т. / отв. ред. А. Л. Журавлев и др.* Москва : Институт психологии РАН, 2009а. Т. 2. С. 122–129.
- Мясоед П. А. История, логика и психология “параллелограмма Леонтьева”. *Вопросы психологии.* 2010. № 6. С. 113–124.
- М’ясоїд П. А. Курс загальної психології / у 2 т. : підруч. Київ : Алерта, 2011. Т. 1. 496 с.
- М’ясоїд П. А. Володимир Роменець : від психології творчості до творчості у психології. *Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М’ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман.* Київ : Либідь, 2012. С. 139–174.
- М’ясоїд П. А. Курс загальної психології / у 2 т. : підруч. Київ : Алерта, 2013. Т. 2. 758 с.
- Мясоед П. А. Творческое наследие В. А. Роменца в историко-психологическом знании. *Психологический журнал.* 2013а. № 3. Т. 34. С. 51–59.
- Мясоед П. А. Творчество В. А. Роменца и российская психологическая мысль. *Вопросы психологии.* 2013б. № 1. С. 106–115.
- М’ясоїд П. Психологічне пізнання як предмет історичного метатеоретичного аналізу. *Система сучасних методологій : хрестоматія в чотирьох томах / упоряд., відп. ред., перекл. А. В. Фурман.* Тернопіль : ТНЕУ, 2015. Т. 3. С. 189–208.
- Мясоед П. А. Категория практики и методология психологии. *Вопросы психологии.* 2015а. № 3. С. 106–115.
- Мясоед П. А. Плюрализм и монизм в методологии психологии. *Методология современной психологии.* 2015б. Вып. 5. С. 146–159.
- М’ясоїд П. А. Психологічне пізнання : історія, логіка, психологія. Київ : Либідь, 2016а. 560 с.

М'ясоїд П. А. В. А. Роменець: діалог з опонентами (дослідження матеріалів захисту докторської дисертації). *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016б. С. 206–230.*

М'ясоїд П. Творчість В. А. Роменця і проблема людини у психології. *Психологія і суспільство. 2016в. № 2. С. 48–72.*

М'ясоїд П. Бібліографія посмертних праць академіка В. А. Роменця, праць про нього та праць про його творчість. *Психологія і суспільство. 2016г. № 2. С. 123–132.*

Мясоед П. А. Роменец Владимир Андреевич : данные биографии. *История российской психологии в лицах : Дайджест. 2016а. № 5. С. 51–75.*

Мясоед П. А. Роменец Владимир Андреевич : данные библиографии. *История российской психологии в лицах : Дайджест. 2016б. № 5. С. 125–133.*

М'ясоїд П. Психологія та епістемологія (пам'яті Г. О. Балла). *Психологія і суспільство. 2017. № 2. С. 56–73. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.02.056>*

М'ясоїд П. А. Суб'єктний підхід у психології і людина як предмет пізнання (пам'яті В. А. Роменця). *Філософські проблеми гуманітарних наук. 2018. № 2. С. 41–44.*

Мясоед П. А. Советская и постсоветская психология : проблема преемственности. *Вопросы психологии. 2018а. № 4. С. 128–139.*

Мясоед П. А. Человек в теории познания и психологическое познание человека (к вопросу о соотношении эпистемологии и психологии). *Методология и история психологии. 2018б. Вып. 3. С. 105–126.*

М'ясоїд П. Принцип історизму і мислення у психології. *Психологія і суспільство. 2019. № 3-4. С. 38–72. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.038>.*

Мясоед П. А. К содержательному определению понятия “интеграция психологии”. *Интеграция в психологии : теория, методология, практика : мат-лы III Нац. науч.-практ. конф. с междунар. участ. Ярославль : РИО ЯГПУ. 2020. С. 70–75.*

М'ясоїд П. Теорія в історичному поступі психологічного пізнання. *Психологія і суспільство. 2021. № 1. С. 36–65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.036>*

Мясоед П. А. Психология и эпистемология. *Вопросы психологии. 2021. Т. 67. № 2. С. 3–13.*

М'ясоїд П. А., Шатирко Л. О. Наукова біографія В. А. Роменця. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 17–34.*

Науменко Л. К. Человек в креативной вселенной (“антропный принцип”). *Альтернативы. 2011. № 3. URL : <http://www.intelros.ru/readroom/alternativi/alternativy-3-2011/11457-chelovek-v-kreativnoj-vselennoj-antropnyj-princip.html> (дата звертання 21.06.2021).*

Нечаев Н. И. О возможности реинтеграции культурно-исторической теории Л. С. Выготского и теории деятельности А. Н. Леонтьева. *Вопросы психологии. 2018. № 2. С. 3–18.*

Няголова М. Д. Вклад А. В. Брушлинского в критику культурно-исторической теории мышления. *Методология и история психологии. 2018. Вып. 2. С. 22–32.*

О педологических извращениях в системе наркомпросов. Постановление ЦК ВКП (б) от 4 июля 1936 г. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная*

школа : сб. документов 1917–1937 гг. / сост. А. А. Абакумов и др. Москва : Педагогика, 1974. С. 173–175.

Орлов А. Б. А. Н. Леонтьев – Л. С. Выготский : очерк развития схизиса. *Вопросы психологии. 2003. № 2. С. 70–85.*

Орлова Э. А. История антропологический учений : учеб. Москва : Академический проект, Альма Матер, 2010. 621 с.

Петровский В. А. Очерк теории свободной причинности. *Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. Москва : Смысл, 1997. С. 124–144.*

Поппер К. Логика и рост научного познания. Избр. раб. / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1983. 605 с.

Потебня А. А. Мысль и язык. Киев : СИНТО, 1993. 192 с.

Праці про творчість і життя академіка В. А. Роменця. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 254–265.*

Пригожин И. Философия нестабильности. *Вопросы философии. 1991. № 6. С. 46–57.*

Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. 296 с.

Пузырей А. А. [Выступление за круглым столом “Психология и новые идеалы научности”]. *Вопросы философии. 1993. № 5. С. 3–42.*

Пузырей А. А. Культурно-историческая теория Л. С. Выготского и современная психология. *Пузырей А. А. Психология, психотехника, психагогика. Москва : Смысл, 2005а. С. 67–183.*

Пузырей А. А. Несколько камней для сада Дерека Джармена. Генеалогия сексуальности Мишеля Фуко и проблема нормы в психологии. *Пузырей А. А. Психология, психотехника, психагогика. Москва : Смысл, 2005б. С. 393–452.*

Пятигорский А. Философия и психология : лекция. URL : <https://ametalnikova.ru/filosofija-i-psihologija-aleksandra-pjatigorskogo> (дата публікації 2006 р., дата звертання 21.03.2021).

Размыслов П. О “культурно-исторической теории психологии” Выготского и Лурии. *Книга и пролетарская революция. 1934. № 4. С. 78–86.*

Ранние работы Л. С. Выготского : литературоведческие заметки и театральные рецензии в газете “Наш понедельник” (Гомель, 1922–1923 г.). *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”. 2011. № 4. С. 198–223. 2012. № 1. С. 156–225.*

Роменец В. А. Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології. *З історії філософської думки на Україні. Київ : Наукова думка, 1965. С. 104–118.*

Роменец В. А. Психологія творчості : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1971. 247 с.

Роменец В. А. Аналіз творчого процесу. *Філософська думка. 1972. № 1. С. 52–62.*

Роменец В. А. Історія психології : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1978. 439 с.

Роменец В. А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1983. 416 с.

- Роменець В. А. Історія психології епохи Відродження : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1988. 408 с.
- Роменець В. А. Предмет и принципы историко-психологического исследования. Дисертация в форме научного доклада на соискание ученой степени доктора психологических наук. Киев, 1989б. 42 с.
- Роменець В. А. Історія психології XVII століття : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1990. 568 с.
- Роменець В. А. Історія психології епохи Просвітництва : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1993. 568 с.
- Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1995а. 614 с.
- Роменець В. А. Історичне становлення психологічних знань. *Основи психології: підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995б. С. 94–110.
- Роменець В. А. Вчинок як принцип побудови теорії та історії психології. *Основи психології: підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995в. С. 161–193.
- Роменець В. А. Післямова : Постановня канонічної психології. *Основи психології: підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995г. С. 605–621.
- Роменець В. А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой / 2-е изд. Київ : Либідь, 2003. 232 с.
- Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології XX століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 989 с.
- Рубинштейн С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории. *Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии.* Москва: Педагогика, 1973. С. 220–235.
- Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2-х т. Москва : Педагогика, 1989. Т. 1. 320 с. Т. 2. 328 с.
- Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. *Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир.* Санкт-Петербург : Питер, 2003а. С. 43–280.
- Рубинштейн С. Л. Человек и мир. *Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир.* Санкт-Петербург : Питер, 2003б. С. 281–426.
- Руднева Е. И. Педологические извращения Выготского. Москва : Учпедгиз, 1937. 32 с.
- Саугстад П. История психологии. От истоков до наших дней : Имена. Идеи. Биографии. Направления. Школы / пер. с норвежск. Самара : Бахрам-М, 2008. 544 с.
- Світ пізнає себе через людську душу. Бесіда з академіком Володимиром Роменцем київських науковців Андрія Азархіна й Андрія Роменця. *Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця* : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. С. 10–17.
- Слободчиков В. И. О личностном, вне- и околичностном способах бытия человека. *Лестница полноты образования человек. Опыт научной дискуссии* / ред. и сост. А. А. Остапенко. Москва : НИИ школьных технологий, 2019. С. 160–173.
- Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе. Москва : Школьная пресса, 2000. 416 с.
- Соколова Е. Е. Проблема поступка в трудах В. А. Роменця и А. Н. Леонтьева : сравнительный анализ. *Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця* : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. С. 68–84.
- Соколова Е. Е. Становление и пути развития психологии деятельности (школа А. Н. Леонтьева). Автореф. дисс. ... докт. психол. наук. Москва, 2021. 42 с.
- Степин В. С. Теоретическое знание : Структура, история, эволюция. Москва : Прогресс – Традиция, 2000. 744 с.
- Стеценко А. П. Заметки о популярности идей Л. С. Выготского за Западе. *Вопросы психологии.* 1997. № 1. С. 107–109.
- Страницы истории : о том, как был уволен С. Л. Рубинштейн (из архива МГУ). *Вопросы психологии.* 1989. № 4. С. 73–101. № 5. С. 56–63.
- Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 316–358.
- Татенко В. А. Проблемы субъекта в современной психологии (украинская школа). *Философско-психологическое наследие С. Л. Рубинштейна* / отв. ред. К. А. Абульханова. Москва : Институт психологии РАН, 2011. С. 371–387.
- Татенко В. О., Роменець В. А. Вчинок як принцип побудови теорії та історії психології. *Основи психології: підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995. С. 161–193.
- Татенко В. О., Титаренко Т. М. Володимир Андрійович Роменець (1926–1998) : життя як вчинок і подія. *Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології XX століття* : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. С. 7–37.
- Титаренко Т. Система психології Володимира Роменця як вчинок самопізнання. *Психологія і суспільство.* 2006. № 2. С. 33–53.
- Титаренко Т. М. Соціально-психологічні практики конструювання життєвого шляху особистості. *Психологія життєтворення особистості в сучасному світі* / за ред. Т. М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2016. С. 13–55.
- Тулмин С. Моцарт в психології. *Вопросы философии.* 1981. № 10. С. 127–137.
- Тулльвисте П. Культурно-историческое развитие вербального мышления (психологическое исследование). Таллин : Валгус, 1988. 344 с.
- Тулльчинский Г. Л. Философия поступка : самоопределение личности в современном обществе. Санкт-Петербург : Алетейя, 2020. 826 с.
- Турбан В. В. Проблема онтогенезу моралі та моральності в українській і світовій психології. *Становлення психологічної думки в Україні : провідні ідеї та історія розвитку* : кол. моногр. / за ред. В. В. Турбан. Кировоград : Імекс-ЛТД, 2014. С. 9–31.
- Феофанов М. П. Теория культурного развития в педологии как электрическая (sic; geste: эклектическая) концепция, имеющая в основном идеалистические корни. *Педология.* 1932. № 1-2. С. 21–34.
- Фрейд З. Тотем и табу / пер. с нем. *Фрейд З. “Я” и “Оно”.* Тр. разных лет : в 2 кн. Тбилиси : Мерани, 1991. Кн. 1. С. 193–350.
- Фрейд З. Недовольство культурой / пер. с нем. Харків : Фоліо, 2013. 224 с.
- Фромм Э. Искусство любви. Исследование природы любви / пер. с англ. Минск : Полифакт, 1990. 80 с.
- Фрумкина Р. М. Культурно-историческая пси-

хология Выготского – Лурия. Препринт WP6/2006/01. Москва : ГУ ВШЭ, 2006. 28 с.

Фурман А. Одиссея української психології : між добром і злом. *Психологія і суспільство*. 2001. № 2. С. 5–11.

Фурман А. В. Творчість В. А. Роменця і методологія гуманітарного пізнання. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко*. Київ : Либідь, 2016. С. 191–205.

Фурман А. В. Методологія як сфера науки, мислєдїяльності, методологування. *Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана : кол. моногр.* Тернопіль : ТНЕУ, 2019а. С. 6–235.

Фурман А. В. Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2019б. № 3-4. С. 5–37. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>.

Фурман А. В. Метатеоретична реконструкція предметного поля канонічної психології. *Психологія особистості*. 2019в. № 1. С. 5–20. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.005>

Фурман А. В. Категоріальна матриця теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2020. № 4. С. 13–51. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.013>.

Чеснокова А. Г. Соотношение натурального и культурного в теории Л. С. Выготского : дуализм или диалектика? *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология*. 2003 № 1. С. 49–59.

Шведовская А. А. Развитие идей научной школы Л. С. Выготского : научные публикации журнала “Культурно-историческая психология” (2005–2016). *Культурно-историческая психология*. 2016. Т. 12. № 3. С. 53–57.

Шкуратов В. А. Историческая психология. Ростов-на-Дону : Город N, 1994. 288 с.

Эльконин Б. Д. Введение в психологию развития (в традиции культурно-исторической теории Л. С. Выготского). Москва : Тривола, 1994. 168 с.

Эльконин Д. Б. Л. С. Выготский сегодня. *Эльконин Д. Б. Избр. психол. труды*. Москва : Педагогика, 1989а. С. 469–474.

Эльконин Д. Б. Об источниках неклассической психологии. *Эльконин Д. Б. Избр. психол. труды*. Москва : Педагогика, 1989б. С. 475–478.

Эльконин Д. Б. Природа детства и его периодизация. *Эльконин Д. Б. Избр. психол. труды*. Москва : Педагогика, 1989в. С. 25–121.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / гл. ред. И. Т. Касавин. Москва : Канон РООИ Реабилитация, 2009. 1248 с.

Щедровицкий Г. П. Лев Выготский и современная педагогическая антропология (Экспериментальная жизнь). *Щедровицкий Г. П. Введение в философскую и педагогическую антропологию. Работы 1981–1996 годов*. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. С. 131–182.

Юнг К. Г. Подход к бессознательному. *Юнг К. Г. Архетип и символ / пер. с нем. и англ.* Москва : Ренессанс, 1991. С. 23–94.

Ярошевский М. Г. История психологии / 3-е изд., перераб. Москва : Мысль, 1985. 575 с.

Ярошевский М. Г. Л. С. Выготский и марксизм в советской психологии. К социальной истории российской науки. *Психологический журнал*. 1992. Т. 13. № 5. С. 84–99.

Ярошевский, М. Г. Л. С. Выготский : в поисках новой психологии. Санкт-Петербург : Международный фонд истории науки, 1993. 301 с.

Ярошевский М. Г. Без истории пуста методология. *Вопросы психологии*. 1995а. № 4. С. 141–146.

Ярошевский М. Г. Историческая психология науки. Санкт-Петербург : Международный фонд истории науки, 1995б. 352 с.

Ясницкий А. “Когда б вы знали, из какого сора...” : К определению состава и хронологии создания основных работ Выготского. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”*. 2011. № 4 (4). С. 1–52.

Ясницкий А. “Орудие и знак” Л. С. Выготского как “невинная подделка” : Введение в заочный диалог. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”*. 2012а. № 5 (1). С. 110–111.

Ясницкий А. К истории культурно-исторической гештальтпсихологии : Выготский, Лурия, Коффка, Левин и др. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”*. 2012. № 5 (1). С. 60–97.

Ясницкий А., Ламдан Э. “В августе 1941-го” : Неизвестное письмо А. Р. Лурии в США как зеркало “ревизионистской революции”. *История российской психологии в лицах : Дайджест*. 2017. № 2. С. 225–292.

Asmollov A. Vygotsky today : On the verge of non-classical psychology. Moscow : Nova Science Publishers, Incorporated, 1999. 106 p.

Bang M. Towards an ethic of decolonial trans-ontologies in sociocultural theories of learning and development. *Power and Privilege in the Learning Sciences : Critical and Sociocultural Theories of Learning / eds : I. Esmonde, A. N. Booker*. New York : Routledge, 2017. Pp. 115–138.

Barnard A. History and theory in anthropology. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 243 p.

Beck T. Fascist subjectivity and the subhuman : An interview with critical psychologist Thomas Teo. *Mad in America : Science, Psychiatry and Justice*. January 6, 2021. https://www.madinamerica.com/2021/01/interview-critical-psychologist-thomas-teo/?fbclid=IwAR3_6ApSk5yX3cnaP6_pe8wty—7mVNthGntJi9UTOpq5cGUP7I6bzksoLk.

Boring E. G. A history of experimental psychology / 2d ed. New York : Appleton-Century-Crofts, 1950. 775 p.

Borofsky R. An Anthropology of anthropology : Is it time to shift paradigms. Kailua, HI : Center for a public anthropology, 2019. 347 p.

Cochrane L. Seeing like an Anthropologist : Anthropology in Practice. *Perspectives : An open invitation to cultural anthropology / eds. : N. Brown, L. Tubelle de González, T. McIlwraith*. American Anthropological Association, 2017. Pp. 1–11.

Cole M. Cultural psychology : A once and future discipline. The Belknap Press, 1998. 416 p.

Cole M. Prologue. *The essential Vygotsky / eds: R. W. Rieber, D. K. Robinson*. New York : Springer US, 2004.

Pp. vii–xii.

Daniels H. Vygotsky and Research. London: Routledge, 2008a. 224 p.

Daniels H. Reflections on points of departure in the development of sociocultural and activity theory. *The transformation of leaning : Advances in cultural-historical activity theory* / eds. : B. Oers, W. Wardekker, E. Elbers, & R. Van der Veer. Cambridge : Cambridge University Press, 2008b. Pp. 58–75. DOI : 10.1017/CBO9780511499937.006.

Dafermos M. Rethinking Cultural-Historical Theory. A Dialectical Perspective to Vygotsky. Singapore : Springer, 2018. 309 p.

Encyclopedia of critical psychology / Ed. T. Teo. New York : Springer Science+Business Media, 2014. 2105 p.

Elhammoumi M. Marxist psychology and dialectical method. *Handbook of Critical Psychology* / ed. : I. Parker. London and New York : Routledge, 2015. Pp. 271–279.

Engeström Y. Expansive learning at work : Toward an activity theoretical reconceptualization. *Journal of Education and Work*. 2001. Vol. 14. No. 1. Pp. 133–156.

Engeström Y., Glăveanu V. On Third Generation Activity Theory : Interview With Yrjö Engeström. *Europe's Journal of Psychology*. 2012. Vol. 8(4). Pp. 515–518. DOI : 10.5964/ejop.v8i4.555.

Eteläpelto A., Vähäsantanen K., Hökk Ä.P., Paloniemi S. What is agency? Conceptualizing professional agency at work. *Educational Research Review*. 2013. No. 10. Pp. 45–65. DOI : 10.1016/j.edurev.2013.05.001.

Friedrich J. Die Legende einer einheitlichen kulturhistorischen Schule in der sowjetischen Psychologie – L. S. Vygotskij versus A. N. Leont'ev. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. 1991. Vol. 39. No. 5. Pp. 536–546. DOI : <https://doi.org/10.1524/dzph.1991.39.16.544>.

Friedrich J. Vygotsky's idea of psychological tools. *The Cambridge Handbook of Cultural-Historical Psychology* / eds. : A. Yasnitsky, R. Van der Veer & M. Ferrari. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. Pp. 47–62.

Eriksen T. H., Nielsen F. S. A History of Anthropology. London : Pluto Press, 2013. 254 p.

Furman A. Volodymyr Romenets as the architect of the methodology of humanitarian cognition. *Психологія і суспільство*. 2016. № 2. С. 10–24.

González Rey F. L. Social and individual subjectivity from an historical cultural standpoint. *Critical Social Studies*. 2007. No. 2. Pp. 3–14.

González Rey F. Historical relevance of Vygotsky's work : It's significance for a new approach to the problem of subjectivity in psychology. *Outlines : Critical Practice Studies*. 2009. N. 1. Pp. 59–73. Available at : <https://tidsskrift.dk/outlines/article/view/2589> (Accessed : 10.01.2021).

González Rey F. Advances in subjectivity from a cultural-historical perspective : Unfoldings and consequences for cultural studies today. *Perezhivanie, Emotions and Subjectivity: Advancing Vygotsky's Legacy* / eds. : M. Fler, F. González Rey, N. Veresov. Singapore : Springer, 2017a. Pp. 173–193. DOI : 10.1007/978-981-10-4534-9_9.

González Rey F. The topic of subjectivity in psychology : Contradictions, paths and new alternatives. *Journal for the Theory of Social Behavior*. 2017b. Vol. 47. No 4. Pp. 502–521. doi:10.1111/jtsb.12144.

González Rey F. Subjectivity as a new theoretical, epistemological, and methodological pathway within cultural-historical psychology. *Subjectivity within Cultural-Historical Approach. Perspectives in Cultural-Historical Research* / eds. : F. González Rey, A. Miťjans Martínez, D. Magalhães Goulart. Singapore : Springer, 2019a. Pp. 21–36.

González Rey F. A dialogue with Holzkamp on the matter of subjectivity. *Annual Review of Critical Psychology*. 2019b. Vol. 16. Pp. 80–101. Available at: <https://thediscourseunit.files.wordpress.com/2019/12/0080.pdf> (Accessed : 10.01.2021).

Goulart D. M., González Rey F. Mental health care and educational actions : from institutional exclusion to subjective development. *Annual Review of Critical Psychology*. 2017. Vol. 13. Pp. 1–13. DOI : 10.1080/13642537.2016.1260617.

González Rey F., Miťjaëns Martiñez A. The constructive-interpretative methodological approach: orienting research and practice on the basis of subjectivity // Subjectivity in Cultural-Historical Approach: Theory, Methodology and Research / González Rey F. et al. (eds.). Singapore: Springer, 2019. P. 37–60. doi:10.1007/978-981-13-3155-8_3.

Handbook of critical psychology / ed. I. Parker. New York : Routledge, 2015. 477 p.

Holzkamp K. Basic concepts of critical psychology. *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp* / eds. : E. Schraube, U. Osterkamp. Palgrave Macmillan, 2013a. Pp. 19–27.

Holzkamp K. The development of critical psychology as a subject science. *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp* / eds. : E. Schraube, U. Osterkamp. Palgrave Macmillan, 2013b. Pp. 28–46.

Holzkamp K. The Colonization of childhood : Psychological and psychoanalytical explanations of human. *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp* / eds. : E. Schraube, U. Osterkamp. Palgrave Macmillan, 2013c. Pp. 210–230.

Jovanović G. Vicissitudes of history in Vygotsky's cultural-historical theory. *History of the Human Sciences*. 2015. Vol. 28. No. 2. Pp. 10–33. DOI : 10.1177/0952695115577227

Jones P. E. Vygotsky and Marx – Resetting the Relationship. *Questioning Vygotsky's legacy : Scientific psychology or heroic cult* / ed. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge. 2019. Pp. 22–42.

Keiler P. A history of the social construction of the “cultural-historical”. *Questioning Vygotsky's legacy : Scientific psychology or heroic cult* / ed. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge. 2019. Pp. 91–130.

Kirschner S. R. The indispensable subject of psychology : theory, subjectivity and the specter of inner life. *Re-envisioning Theoretical Psychology : Diverging Ideas and Practices* / Ed. T. Teo. Switzerland : Palgrave Macmillan, 2019. P. 131–159. DOI : 10.1007/978-3-030-16762-2_6.

Kononovych T., Myasoid P. Prospect theory and individual style of economic decision-making. *Problems of Psychology in the 21st Century*. 2020. Vol. 14. No. 1. Pp. 54–63. DOI : 10.33225/ppc/20.14.54.

Kozulin A. Vygotsky's psychology : A biography of ideas. Harvard : University Press, 1990. 286 p.

Liu C. K., Matthews R. Vygotsky's philosophy :

Constructivism and its criticism examined. *International Education Journal*. 2005. № 6(3). P. 386–399.

Maksymenko S. D. Genetic principles of creative personality confident as a propulsion of mental development. Ottawa : Accent Graphiks Communications & Publishing, 2021. 630 p.

Maslow A. The psychology of science : A reconnaissance. New York : Harper & Row, 1966. 168 p.

Matusov E. Applying a sociocultural approach to Vygotskian academian : “Our tsar isn’t like yours and yours isn’t like ours”. *Culture Psychology*. 2008. Vol. 15. No. 5. Pp. 6–35. DOI : 10.1177/1354067X07085808.

Miasoed P. A. The teacher’s assesment of the intellectual development of younger students. *Russian Education and Society*. 2003. Vol. 45. No. 6. P. 45–66.

Miasoed P. A. The ontological and cultural genesis of forms of memorization : Replication of the experiments of A.N. Leontiev. *Journal of Russian & East European Psychology*. 2016. Vol. 53. No. 1. Pp. 51–70.

Miller R. Introducing Vygotsky’s cultural-historical psychology. *The Cambridge Handbook of Cultural-Historical Psychology* / eds. : A. Yasnitsky, R. Van der Veer & M. Ferrari. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. Pp. 9–46.

Newman F., Holzman, L. Lev Vygotsky : Revolutionary Scientist. Routledge, 2014. 224 p.

Osterkamp U., Schraube E. Introduction : Klaus Holzkamp and the development of psychology from the standpoint of the subject. *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp* / eds. : E. Schraube, U. Osterkamp. Palgrave Macmillan, 2013. Pp. 1–15.

Packer M. J. Is Vygotsky relevant? Vygotsky’s Marxist psychology. *Mind, Culture, and Activity*. 2008. Vol. 15. Is. 1. Pp. 8–31.

Parker I. Critical psychology and revolutionary Marxism. *Theory & Psychology*. 2009. Vol. 19. No 1. Pp. 71–92. <https://doi.org/10.1177/0959354308101420>.

Parker I. Introduction : Principles and positions. *Handbook of critical psychology* / ed. I. Parker. New York : Routledge, 2015. Pp. 1–9.

Radzikhovskii L. Reminiscence about future Marxist psychology : One hundred years of solitude. *A History of Marxist psychology. The Golden Age of Soviet Science* / eds. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge, 2021. Pp. 25–57.

Ratner C., Silva D. N. H. Introduction : Recovering and Advancing Vygotsky’s Marxist Psychology. *Vygotsky and Marx : Toward a Marxist psychology* / eds. C. Ratner, D. N. H. Silva. London and New York : Routledge, 2017. Pp. 1–26.

Rosenthal R., Jacobson L. Pygmalion in the classroom : Teacher expectation and pupils’ intellectual development. New York : Holt, Rihenhart and Winston, 1968. 240 p.

Ruckriem G. Digital technology and Mediation – a Callenge to Activity Theory. *Kul’turno-istoricheskaya psikhologiya = Cultural-Historical Psychology*. 2010. Vol. 6, No. 4. Pp. 30–38.

Schlosser M. Agency. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019 Edition) / ed. E. N. Zalta. URL : <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/agency>.

Smagorinsky P., Cole M., Braga L. W. On the complementarity of cultural historical psychology and

contemporary diability studies. *Power and Privilege in the Learning Sciences : Critical and Sociocultural Theories of Learning* / Eds: I. Esmonde, A. N. Booker. New York : Routledge, 2017. Pp. 70–92.

Stetsenko A. Introduction to “Tool and sign” by Lev Vygotsky. *Essential Vygotsky* / eds. R. Rieber & D. Robinson. New York : Kluwer Academic/Plenum, 2004. Pp. 501–512.

Stetsenko A. Activity as object-related : Resolving the dichotomy of individual and collective types of activity. *Mind, Culture & Activity*. 2005. Vol. 12. No 1. Pp. 70–88.

Stetsenko A. From relational ontology to transformative activist stance : Expanding Vygotsky’s (CHAT) project. *Cultural Studies of Science Education*. 2008. No. 3. Pp. 465–485.

Stetsenko A. The transformative mind : Expanding Vygotsky’s approach to development and education. New York : Cambridge University Press, 2016a. 421 p. <https://doi.org/10.1017/9780511843044>.

Stetsenko A. Vygotsky’s theory of method and philosophy of practice : Implications for trans/formative methodology. *Revista Psicologia em Estudo*, 2016b. No. 39. Pp. 32–41.

Stetsenko A. Research and activist projects of resistance : The ethical-political foundations for a transformative ethico-onto-epistemology. *Learning, Culture and Social Interaction*. 2018. Vol. 26. DOI :10.1016/j.lcsi.2018.04.002.

Stetsenko A. Hope, political imagination, and agency in Marx and beyond : Explicating the transformative worldview and ethico-ontoepistemology. *Educational Philosophy and Theory*. Vol. 52. No. 1. 2019. Pp. 1–12. DOI : 10.1080/00131857.2019.1654373.

Stetsenko A. Critical challenges in Cultural-Historical Activity Theory : The urgency of agency. *Kul’turno-istoricheskaya psikhologiya = Cultural-Historical Psychology*. 2020a. Vol. 16. No. 2. Pp. 5–18. DOI : <https://doi.org/10.17759/chp.2020160202>.

Stetsenko A. Transformative-activist approach to the history of psychology : Taking up history from a philosophy of resistance and social justice stance. *The Oxford Research Encyclopedia. Psychology* / ed. W. Pickren. Oxford University Press. 2020b. DOI : 10.1093/acrefore/9780190236557.013.466.

Subjectivity within cultural-historical approach : Theory, methodology and research / eds. : F. González Rey, A. Mitjóns Martñnez, D. Magalhães Goulart. Singapore : Springer Nature Singapore Pte Ltd. 2019. 273 p.

Subbotsky E. The bubble universe : Psychological perspectives on reality. Switzerland : Palgrave Macmillan, 2020. 380 p.

Surmava A. Spinoza in the science of object-oriented activity. *Mind, Culture, and Activity*. 2018. Vol. 25. No. 4. P. 365–377.

Suh E. M., Oishi S. Subjective well-being across cultures. *Online Readings in Psychology and Culture*. 2002. Vol. 10. No. 1. <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1076>.

Teo T. Klaus Holzkamp and the rise and decline of German Critical Psychology. *History of Psychology*, 1998. Vol. 1. No. 3. Pp. 235–253.

Teo T. Theoretical psychology : A critical-philosophical outline of core issues. *Handbook of critical psychology* / ed. I. Parker. New York : Routledge, 2015. Pp. 117–126.

Teo T. From psychological science to the psychological

humanities : Building a general theory of subjectivity. *Review of General Psychology*. 2017. Vol. 21. No. 4. P. 281–291. DOI : 10.1037/gpr0000132.

Teo T. Outline of theoretical psychology : Critical investigations. London : Palgrave Macmillan, 2018a. 316 p. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-59651-2>

Teo T. *Homo neoliberalus* : From personality to forms of subjectivity. *Theory & psychology*. 2018b. Vol. 28. No 5. Pp. 581–599. <https://doi.org/10.1177/0959354318794899>.

Teo T. Theorizing in psychology : From the critique of a hyper-science to conceptualizing subjectivity. *Theory & Psychology*. 2020a. Vol. 30. No. 6. Pp. 759–767. <https://doi.org/10.1177/0959354320930271>.

Teo T. Subhumanism: The re-emergence of an affective-symbolic ontology in the migration debate and beyond. *Journal for the Theory of Social Behaviour*. 2020b. n/a(n/a). DOI : 10.1111/jtsb.12237.

The Cambridge handbook of cultural-historical psychology / eds. : A. Yasnitsky, R. Van der Veer & M. Ferrari. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 533 p.

Toomela A. What are higher psychological functions? *Integrative Psychological and Behavioral Science*. 2016. Vol. 50. Pp. 91–121. DOI : 10.1007/s12124-015-9328-0.

van der Veer R. Velsiner J. Understanding Vygotsky : A quest for synthesis. Oxford, UK & Cambridge, USA : Blackwell, 1991. 450 p.

van der Veer R. Vygotsky in context : 1900–1935/ The Cambridge companion to Vygotsky / eds. : H. Daniels, M. Cole, J. V. Wertsh. New York : Cambridge Univ. Press, 2007. Pp. 21–49.

van der Veer, R. Lev Vygotsky. London, New York : Continuum International Publishing Group, 2011. 69 p.

Veresov N. Vygotsky before Vygotsky. The Path to the cultural-historical theory of human consciousness (1917 – 1927). Historical and methodological analysis. Oulun : Oulun yliopisto, 1998. 202 p.

Wertsch J. V. Vygotsky and the social formation of mind. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1985. 262 p.

Wertsch J. V., Tulviste P. L. S. Vygotsky and contemporary psychology of development. *Developmental psychology*. 1992. Vol. 28. No 4. P. 548–557. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.28.4.548>.

Yasnitsky A. “Archival revolution” in Vygotskian studies? *Journal of the Russian and East European Psychology*. 2010. Vol. 48. No. 1. Pp. 3–13.

Yasnitsky A. Lev Vygotsky : Fililigit and defectologist, a sociointellectual biography. *Portraits of pioneers in developmental psychology* / eds. : W. E. Pickren, M. C. Wertheimer, D. A. Dewsbury. New York : Taylor and Francis, 2011. P. 109–133.

Yasnitsky A. Revisionist revolution in Vygotskian science : Toward cultural-historical gestalt psychology *Journal of the Russian and East European Psychology*. 2012. Vol. 50. No. 4. Pp. 3–15.

Yasnitsky A. Vygotsky : An intellectual biography. London and New York : Routledge, 2018. 164 p.

Yasnitsky A. Vygotsky science of Supermen : from Utopia to concrete psychologia. *Questioning Vygotsky's legacy : Scientific psychology or heroic cult* / ed. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge. 2019. Pp. 1–21.

Yasnitsky A. Sergei Rubinstein as the founder of Soviet Marxist psychology : “Problems of psychology in the works

of Karl Marx” (1934) and beyond. *A History of Marxist psychology. The Golden Age of Soviet Science* / eds. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge, 2021. Pp. 58–90.

Yasnitsky A., Van der Veer R. Introduction. *The Cambridge Handbook of Cultural-Historical Psychology* / eds. : A. Yasnitsky, R. Van der Veer & M. Ferrari. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. Pp. 1–6.

Zavershneva E. The problem of consciousness in Vygotsky's cultural-historical psychology. *The Cambridge handbook of cultural-historical psychology* / eds. : A. Yasnitsky, R. van der Veer, M. Ferrari. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. P. 63–100.

Zavershneva K. “The way to freedom” : Vygotsky in 1932. *Revisionist Revolution in Vygotsky Studies* / ed. : A. Yasnitsky. London and New York : Routledge, 2016. Pp. 127–140.

REFERENCES IN UKRAINIAN AND RUSSIAN

“Ars vetus – Ars nova” : V. A. Romenezc` : zb. st. / vidp. red. I. P. Manoxa. Ky`yiv : Gnozy`s, 2001. 256 s.

Abulhanova K. A. Princip subekta v otechestvennoj psihologii. *Psihologiya. Zhurnal Vyshej shkoly ekonomiki*. 2005. T. 2. № 4. S. 3–21.

Abulhanova K. O. Metodolohichne znachennia katehorii subiekta dlia suchasnoi psykholohii. *Liudyna. Subiekt. Vchynok : Filosofska-psykholohichni studii* / za zah. red. V. O. Tatenka. Kyiv : Lybid, 2006. S. 37–51.

Abulhanova K. A. Kulturologicheskij podhod V. A. Romenca k issledovaniyu istorii vseмирnoj psihologii. *Akademik V. A. Romenezc` : tvorchist i praci* : zb. st. / uporyad. P. A. M`yasoyid ; vidp. red. L. O. Shatirko. Kiyiv : Libid, 2016. S. 120–125.

Abulhanova-Slavskaya K. A., Brushlinskij A. V. Filosofska-psyhologicheskaya koncepciya S. L. Rubinshtejna : K 100-letiyu so dnya rozhdeniya. Moskva : Nauka, 1989. 248 s.

Akademik V. A. Romenezc` : tvorchist i praci : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyrko. Kyiv : Lybid, 2016. 269 s.

Alekseeva D. A. O granicah primenimosti klassifikacii tipov nauchnoj racionalnosti. *Epistemologiya segodnya. Idei, problemy, diskussii* / pod red. I. T. Kasavina, N. N. Voroninoy. Nizhnij Novgorod : Izd-vo Nizhegorodskogo gos. un-ta, 2018. S. 315–319.

Aliiev Sh., Miasoid P., Furman A. V. Vchynkova pryroda praktyky (filosofska-psykholohichna interpretatsiia tvorchoho dialohu V. A. Romentsia iz M. M. Bakh-tinym). *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2012. № 3. S. 6–23.

Ananev B. G. Chelovek kak predmet poznaniya. Leningrad : Izd-vo Leningr. un-ta, 1968. 339 s.

Asmolov A. G. Psihologiya lichnosti : kulturno-istoricheskoe ponimanie razvitiya cheloveka / 3-e izd., ispr. i dop. Moskva : Smysl ; Akademiya, 2007. 528 s.

Asmolov A. G. Istoricheskij smysl krizisa kulturno-deyatelnostnoj psihologii. *Nacionalnyj psihologicheskij zhurnal*. 2014. № 1. S. 5–19.

Ball H. Do vyznachennia zasad ratsihumanistichnoho pidkhdou v metodolohii psykholohichnoi nauky. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2000. № 2. S. 74–90.

Ball H. Teoretychna psykholohiia yak tsaryna naukivosti i dukhovnosti (do vydannia ukrainskoho

- perekladu knyhy Filipa Lersha "Struktura osoby"). *Psykholohiia i suspilstvo*. 2015. № 3. S. 72–79.
- Ball H. O. Ratsiohumanistychna orientatsiia v metodolohii liudynoznavstva. Kyiv : SKD, 2017. 200 s.
- Ball H., Nikulenko O. Traktuvannia vchynku v psykholohichnykh kontseptsiiakh S. L. Rubinshteina i V. A. Romentsia. *Psykholohiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman*. Kyiv : Lybid, 2012. S. 59–67.
- Bakhtyn M. M. Do filosofii vchynku. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2019. № 1. C. 5–34.
- Belik A. A. Kulturnaya (socialnaya) antropologiya : uch. posob. Moskva : RGGU, 2009. 613 s.
- Binsvanger L. Ekzistencialno-analiticheskaya shkola mysli. *Ekzistencialnaya psihologiya / per. s angl.* Moskva : Aprel Press & EKSMO-Press, 2001. C. 308–332.
- Bozhovich L. I. Lichnost i ee formirovanie v detskom vozraste. *Psihologicheskoe issledovanie*. Moskva : Prosvshenie, 1968. 464 s.
- Bruner Dzh. Torzhestvo raznoobraziya : Piazhe i Vygotskij. *Voprosy psihologii*. 2001. № 4. S. 3–13.
- Brushlinskij A. V. Kulturno-istoricheskaya teoriya myshleniya (filosofskie problemy psihologii). Moskva : Vysshaya shkola, 1968. 104 s.
- Brushlinskij A. V. Zona blizhajshego razvitiya i problema subekta deyatelnosti. *Psihologicheskij zhurnal*. 1994. T. 15. № 3. S. 17–27.
- Brushlinskij A. V. Deyatelnostnyj podhod i psihologicheskaya nauka. *Voprosy filosofii*. 2001. № 2. S. 89–95.
- Brushlinskij A. V. Psihologiya subekta (stranicy poslednej knigi). *Psihologicheskij zhurnal*. 2003. T. 24. № 2. S. 7–14.
- Busygina N. P. Nauchnyj status metodologii issledovaniya sluchaev. *Konsultativnaya psihologiya i psihoterapiya*. 2009. T. 17. № 1. S. 5–17.
- Busygina N. P., Yaroshevskaya S. V. Kulturno-istoricheskaya psihologiya kak teoriya subektivnosti v rabotah F. Gonsalesa Reya. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2020. T. 16. № 1. S. 68–77.
- Bekhyorst D. K voprosu ob evolyucii teorii deyatelnosti. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2006. № 4. S. 79–84.
- Veresov N. N. Vygotskij, Ilenkov, Mamardashvili : opyt teoreticheskoy refleksii i monizm v psihologii. *Voprosy filosofii*. 2000. № 12. S. 74–87.
- Veresov N. Kulturno-istoricheskaya teoriya L. S. Vygotskogo : trudnaya rabota ponimaniya. *NLO*. 2007. № 3. URL : <https://magazines.gorky.media/nlo/2007/3/kulturno-istoricheskaya-psihologiya-l-s-vygotskogo-trudnaya-rabota-ponimaniya.html> (data publikaciyi : 2007 r., data zvertannya : 20.01.2021 r.).
- Verch Dzh. Golos razuma : Sociokulturnyj podhod k oposredovannomu dejstvuiyu. Moskva : Trivola, 1996. 176 s.
- Vygodskaya G. L., Lifanova T. M. Lev Semenovich Vygotskij. *Zhizn. Deyatelnost. Shtrihi k portretu*. Moskva : Smysl, 1996. 424 s.
- Vygotskij L. S. Psihologicheskaya nauka. *Obshhestvennye nauki v SSSR (1917–1927 gg.)*. Moskva : Rabotnik prosvsheniya, 1928. S. 25–46.
- Vygotskij L. S. Pedologiya podrostka. Moskva : Izd-vo BZO pri pedfak 2-go MGU, 1929. 172 s.
- Vygotskij L. S. Problema razvitiya i raspada vysshih psihicheskikh funkcyj. *Vygotskij L. S. Razvitie vysshih psihicheskikh funkcyj : Iz neopublikovannykh trudov*. Moskva : Izd-vo APN RSFSR, 1960. S. 364–383.
- Vygotskij L. S. Problema soznaniya. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1982a. T. 1. C. 156–167.
- Vygotskij L. S. Problema razvitiya v strukturnoj psihologii. *Kriticheskoe issledovanie. Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1982v. T. 1. S. 238–290.
- Vygotskij L. S. Istoricheskij smysl psihologicheskogo krizisa. *Metodologicheskoe issledovanie. Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1982g. T. 1. C. 291–436.
- Vygotskij, L. S. Myshlenie i rech. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1982d. T. 2. C. 5–361.
- Vygotskij L. S. Istorija razvitiya vysshih psihicheskikh funkcyj. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1983. T. 3. C. 5–328.
- Vygotskij L. S. Problema vozrasta. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1984a. T. 4. S. 244–268.
- Vygotskij L. S. Krizis semi let. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1984b. T. 4. S. 376–385.
- Vygotskij L. S. Psihologiya iskusstva / 3-e izd. Moskva : Iskusstvo, 1986. 573 s.
- Vygotskij L. S. Pedagogicheskaya psihologiya / pod red. V. V. Davydova. Moskva : Pedagogika, 1996. 536 s.
- Vygotskij L. S. Problema obucheniya i umstvennogo razvitiya v shkolnom vozraste. *Vygotskij L. S. Pedagogicheskaya psihologiya*. Moskva : Pedagogika, 1996. C. 321–335.
- Vygotskij L. S. Socialisticheskaya peredelka cheloveka. *Psihologicheskij zhurnal*. 1997. T. 18. № 4. S. 142–148.
- Vygotskij L. S. Osnovy pedologii. *Vygotskij L. S. Lekcii po pedologii*. Izhevsk : Udmurtskij universitet, 2001. S. 9–150.
- Garai L., Kechke M. Eshe odin krizis v psihologii! Vozmozhnaya prichina shumnogo uspeha idej L. S. Vygotskogo. *Voprosy filosofii*. 1997. № 4. S. 86–97.
- Gromyko Yu. V. Vygotskianstvo za ramkami koncepcii L. S. Vygotskogo (k idee mysledyatelnostnoj antropologii). Moskva : Pajdeya, 1996. 238 s.
- Grehem L. R. Estestvoznание, filosofiya i nauki o chelovecheskom povedenii v Sovetskom Soyuze / per. s angl. Moskva : Politizdat, 1991. 480 c.
- Guselceva M. S. Kulturnaya psihologiya : metodologiya, istoriya, perspektivy. Moskva : Prometej, 2007. 292 s.
- Huseltseva M. Kulturno-istorychnyi pidkhid V. A. Romentsia : ideia kultury i idei v kulturi. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2011. № 2. S. 92–105.
- Guselceva M. S. Nasledie V. A. Romenca i ideya kulturno-istoricheskoy psihologii. *Psykholohiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman*. Kyiv : Lybid, 2012. S. 44–58.
- Guselceva M. S. Evolyuciya psihologicheskogo znaniya v smene tipov racionalnosti (istoriko-metodologicheskoe issledovanie). Moskva : Akropol, 2013. 367 s.
- Guselceva M. S. Intellektualnye issledovatel'skie tradicii kak vopros istoricheskoy psihologii kultury. *Psihologicheskije issledovaniya*. 2014a. T. 7, № 33. S. 5. URL : <http://psystudy.ru>
- Guselceva M. S. Intellektualnye tradicii rossijskoj psihologii : Kulturno-analiticheskij podhod. Moskva : Akropol, 2014b. 424 s.
- Guselceva M. S. Kulturno-deyatelnostnaya tradiciya : stanovlenie i razvitie. *Voprosy psihologii*. 2015. № 4. S. 3–14.
- Huseltseva M. S. Tvorchist V. A. Romentsia v evoliutsii psykholohichnykh znan. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2016. № 2. S. 25–47.
- Guselceva M. S. Psihologiya povsednevnosti : metodologiya, istoriya, perspektivy. *Psihologicheskije issledovaniya*. 2017. T. 10. № 51. 12. <http://psystudy.ru>

(data zvertannya 28.06.2021).

Guselceva M. S. Problema subekta s pozicij kulturno-analiticheskogo podhoda. *Psichologicheskij zhurnal*. 2020. T. 41. № 2. S. 104–114.

Guselceva M. S. Psihologiya i antropologicheskoe znanie. *Psichologicheskoe znanie : vidy, istochniki, puti postroeniya / otv. red. A. L. Zhuravlev, A. V. Yurevich*. Moskva : Institut psihologii RAN, 2021. S. 253–299.

Davydov V. V. Problemy pedagogicheskoy i detskoj psihologii v trudah L. S. Vygotskogo. *Vygotskij L. S. Pedagogicheskaya psihologiya / pod red. V. V. Davydova*. Moskva : Pedagogika, 1996. S. 477–504.

Dzhons E. Zhizn i tvoreniya Zigmunda Frejda : per. s angl. Moskva : “Gumanitarnij” AGL, 1996. 448 s.

Zhdan A. N. Stanovlenie i razvitie psichologicheskikh znanij v svyazi s istoriej kultury v trudah V. A. Romenca. *Psichologhiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman*. Kyiv : Lybid, S. 224–230.

Zhdan A. N. Princip analiza po edinicom v istoriko-psichologicheskome issledovanii : koncepciya V. A. Romenca. *V sezid Obshherossijskoj obshhestvennoj organizacii. “Rossijskoe psichologicheskoe obshhestvo”*. *Materialy uchastnikov sezida*. Moskva : Ros. psihol. obshvo, 2012. T. 1. S. 17–18.

Zavershneva E. Yu. K probleme periodizacii nauchnoj biografii L. S. Vygotskogo. *Vestnik RGGU*. 2006. № 1. S. 284–293.

Zavershneva E. Yu. Zapisnye knizhki, zametki, nauchnye dnevniki L. S. Vygotskogo : rezultaty issledovaniya semejnogo arhiva. *Voprosy psichologii*. 2008. № 1. S. 132–145. № 2. S. 120–136.

Zavershneva E. Yu. Issledovanie rukopisi L. S. Vygotskogo “Istoricheskij smysl psichologicheskogo krizisna”. *Voprosy psichologii*. 2009. № 6. S. 119–137.

Zavershneva E. Yu. Evrejskij vopros v neopublikovannyh rukopisyah L. S. Vygotskogo. *Voprosy psichologii*. 2012. № 2. S. 79–99.

Zaporozhec A. V. Primechaniya. *Leontev A. N. Problemy razvitiya psihiki / 3-e izd.* Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta, 1972. C. 549–554.

Zinchenko V. P. Kulturno-istoricheskaya psihologiya i psichologicheskaya teoriya deyatelnosti : zhivye protivorechiya i točki rosta. *Vestnik Mosk. un-ta. Ser. 14. Psihologiya*. 1993. № 2. S. 41–50.

Zinchenko V. P. Teoreticheskij mir psichologii. *Voprosy psichologii*. 2003. № 5. S. 3–17.

Znakov V. V. Psihologiya ponimaniya mira cheloveka. Moskva : Institut psihologii RAN, 2016. 488 s.

Ilenkov E. V. Dialektika idealnogo. *Ilenkov E. V. Filosofiya i kultura*. Moskva : Politizdat, 1991. S. 229–270.

Kajler P. “Kulturno-istoricheskaya teoriya” i “kulturno-istoricheskaya shkola” : Ot mifa (obratno) k realnosti. *Psichologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshhestva i cheloveka “Dubna”*. 2012. № 1. C. 34–46.

Kasavin I. T. Relyativizm kak posledovatelnyj racionalizm. *Epistemologiya segodnya. Idei, problemy, diskussii / pod red. I. T. Kasavina, N. N. Voronin*. N. Novgorod : Izd-vo Nizhegorodskogo gos. un-ta, 2018. S. 241–246.

Klejn L. S. Istoriya antropologicheskikh uchenij. Sankt-Peterburg : Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2014. 744 s.

Kononovych T., Miasoid P. Ekonomichna povedinka i

protsees pryiniattia rishennia : Single case study. *Psichologhiia i suspilstvo*. 2019. № 2. S. 115–138.

Kononovych T. A., Myasoed P. A. Teoriya perspektiv v processah prinyatiya resheniya : analiz s pomoshchu Single Case Study. *Psichologicheskie issledovaniya*. 2020. T. 13. № 70. S. 2. URL : <http://psystudy.ru>

Korepanova I. A., Rubcov V. V. Otchet o konferencii Mezhdunarodnogo obshhestva kulturnodeyatelnostnyh issledovanij (ISCAR) “Budushee kulturnodeyatelnostnyh issledovanij – globalnye i lokalnye perspektivy”. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2009. № 3. S. 120–122.

Kostyuk G. S. Problema lichnosti v filosofskom i psichologicheskome aspektah. *Kostyuk G. S. Izb. psihol. trudy*. Moskva : Pedagogika, 1988. S. 76–85.

Koul M. Kulturnye mehanizmy razvitiya. *Voprosy psichologii*. 1995. № 3. S. 5–20.

Koul M. Kulturno-istoricheskaya psihologiya : nauka budushego / per. s angl. Moskva : Kogito-Centr; Institut psihologii RAN, 1997. 432 s.

Koul M. Razmyshlenie nad portretom A. R. Luriya. *Voprosy psichologii*. 2002. № 4. S. 25–43.

Koul M. Teorii sociokulturno-istoricheskogo deyatelnostnogo razvitiya v epohu giperglobalizacii. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2009. № 1. S. 66–73.

Koul M. Kommentarii k predydushim kommentariyam. *Psichologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshhestva i cheloveka “Dubna”*. 2012. № 1. C. 128–132.

Kubarev V. S. K bazisnym programmam postroeniya kulturno-deyatelnostnoj psihologii : deyatelnostnaya metodologiya i metodologiya soznaniya. *Voprosy psichologii*. 2021. T. 67. № 1. S. 15–27.

Kun N. A. Mify i legendy Drevnej Grecii / 5-e izd. Moskva : Prosveshenie, 1975. 464 s.

Kudryavcev V. T. Kultura kak samootnoshenie. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2016. T. 12. № 3. S. 113–128.

Lektorskij V. A. O klassicheskoy i neklassicheskoy epistemologii. *Na puti k neklassicheskoy epistemologii / otv. red. V. A. Lektorskij*. Moskva : IFRAN, 2009. S. 7–24.

Lazurskij A. F. Psihologiya obshaya i eksperimentalnaya. Sankt-Peterburg : Aletejya, 2001. 288 s.

Leontev A. A. L. S. Vygotskij. Moskva : Prosveshenie, 1990. 158 s.

Leontev A. A. Aleksej Nikolaevich Leontev rasskazyvaet o sebe. *Voprosy psichologii*. 2003. № 2. S. 33–42.

Leontev A. A. Shkola L. S. Vygotskogo : linii preemstvennosti. *Psichologicheskij zhurnal*. 2004. T. 25. № 5. S. 98–103.

Leontev A. N. Razvitie pamyati: Eksperimentalnoe issledovanie vysshih psichologicheskikh funkcij. Moskva-Leningrad : Uchpedgiz, 1931. 279 s.

Leontev A. N. Vstupitel'naya statya. O tvorcheskome puti L. S. Vygotskogo. *Vygotskij L. S. Sobr. soch. : v 6 t.* Moskva : Pedagogika, 1982. T. 1. C. 9–41.

Leontev A. N. Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost. *Leontev A. N. Izbr. psihol. proizv. : v 2 t.* Moskva : Pedagogika, 1983. T. 2. C. 94–231.

Leontev A. N. K psichologii obraza. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 14. Psihologiya*. 1986. № 3. S. 72–76.

Leontev A. N. Beseda s Vygotskim. *Leontev A. N. Filosofiya i psihologiya. Iz nauchnogo naslediya / pod red. A. A. Leonteva, D. A. Leonteva*. Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta, 1994a. S. 22–26.

Leontev A. N. Materialy o soznanii. *Leontev A. N. Filosofiya i psihologiya. Iz nauchnogo naslediya*. Moskva

: Izd-vo Mosk. un-ta, 1994b. S. 26–48.

Leontev A. N. O knige S. L. Rubinshtejna “Osnovy obshej psihologii”. Materialy k diskussii. *Leontev A. N. Filosofiya i psihologiya. Iz nauchnogo naslediya*. Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta, 1994v. S. 226–228.

Leontev A. N. Uchenie o srede v pedologicheskikh rabotah L. S. Vygotskogo (kriticheskoe issledovanie). *Voprosy psihologii*. 1998. № 1. S. 108–124.

Leontev D. A. Neklassicheskij podhod v naukah o cheloveke i transformaciya psihologicheskogo znaniya. *Psihologiya, lingvistika i mezhdisciplinarnye svyazi : sb. nauchn. rabot k 70-letiyu so dnya rozhdeniya A. A. Leonteva*. Moskva : Smysl, 2008. S. 205–225.

Leontev D. A. Chto daet psihologii ponyatie subekta : subektnost kak izmerenie lichnosti. *Epistemologiya i filosofiya nauki*. 2010. T. XXV. № 3. S. 136–153.

Leontev D. A. Novye orientiry ponimaniya lichnosti v psihologii : ot neobhodimogo k vozmozhnomu. *Voprosy psihologii*. 2011. № 1. S. 3–27.

Luriya A. R. Konspekt doklada L. S. Vygotskogo “O soznanii”. *Voprosy psihologii*. 2014. № 6. S. 75–88.

Majdanskij A. D. “Kulturnaya psihologiya” L. S. Vygotskogo v optike Spinozy i Marksa. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2018. T. 14. № 1. S. 126–130. DOI :10.17759/chp.2018140114

Maksimenco S. D. Rozvitok psihiki v ontogenezi : v 2 t. Kiyiv : Forum, 2002. T. 1. – 319 s. T. 2 – 335 s.

Malanov S. V. O kulturno-istoricheskikh istochnikah zarozhdeniya celepolaganiya v sostave proizvolno-prednamerenoj i volevoj reguljacii. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*. 2019. Tom 15. № 2. S. 22–31. DOI :10.17759/chp.2019150203

Mamardashvili M. K. Klassicheskij i neklassicheskij idealy racionalnosti / 2-e izd., ispr. Moskva : Labirint, 1994. 90 c.

Mareev S. N. Vygotskij : filosofiya, psihologiya, iskusstvo. Moskva : Akademicheskij proekt, 2017. 227 s.

Markova L. A. Rol individualnogo v neklassicheskom myshlenii. *Epistemologiya segodnya. Idei, problemy, diskussii* / pod red. I. T. Kasavina, N. N. Voroninnoj. Nizhnij : Izd-vo Nizhegorodskogo gos. un-ta, 2018. S. 273–277.

Marks K. Nimetska ideolohiia. Krytyka novitnoi nimetskoj filosofii v osobi yii predstavnykiv Feiierbakha, B. Bauera, i Shtirnera i nimetskoho sotsializmu v osobi yoho riznykh prorokiv. *Marks K., Enhels F. Tvory*. Kyiv : Polityvdav URSR, 1959. T. 3. S. 7–521.

Martins Zh. Zametki ob otnosheniyah mezhdru Vygotskim i Leont'evym : A byla li trojka? *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshchestva i cheloveka “Dubna”*. 2013. № 1. C. 95–108.

Marcinkovskaya T. D. Postupok kak zalog nauchnogo bessmertiya. *Psihologiya vchinku : Shlya-hami tvorchosti V. A. Romencya : zb. statej / uporyad. P. A. M'jasoid ; vidp. red. A. V. Furman. Kiiiv : Libid', 2012. S. 200–206.*

Maslou A. Psihologiya bytiya / per. s angl. Moskva : Refl-buk; Kiev : Vakler, 1997. 304 s.

Meshcheryakov B. G. Logiko-semanticheskij analiz koncepcii L. S. Vygotskogo : sistematika form povedeniya i zakony razvitiya vysshih psihicheskikh funkcij. *Voprosy psihologii*. 1999. № 4. S. 3–15.

Meshcheryakov B. G., Zinchenko V. P. L. S. Vygotskij i sovremennaya kul'turno-istoricheskaya psihologiya (kriticheskij analiz knigi Koula). *Voprosy psihologii*. 2000. № 2. S. 102–116.

Mikeshina L. A. Relyativizm kak epistemologicheskaya problema. *Epistemologiya segodnya. Idei, problemy,*

diskussii / pod red. I. T. Kasavina, N. N. Voroninnoj. Nizhnij Novgorod : Izd-vo Nizhegorodskogo gos. un-ta, 2018. S. 201–212.

Mihajlov F. T. predmetnaya deyatelnost'... Ch'ya? *Voprosy filosofii*. 2001. № 3. S. 10–27.

Morozov S. M. Dialektika Vygotskogo : vnechuvstvennaya real'nost' deyatelnosti. Moskva : Smysl, 2002. 119 s.

Muzychuk O. O. Stanovlennia ukrainskoj psykhologii u druhii polovyni XX stolittia. *Stanovlennia psykhologichnoi dumky v Ukraini : providni idei ta istoriia rozvytku : kolektyvna monohrafiia / V. V. Turban, L. Z. Serdiuk, Yu. T. Rozhdestvenskyi [ta in.] ; za red. V. V. Turban. Kirovohrad : Imeks-LTD, 2014. S. 203–217.*

Myasoed P. A. Antropologicheskij princip i problemy psihologii razvitiya. *Voprosy psihologii*. 2000. № 5. S. 122–125.

Miasoid P. “Paraleloqram” Oleksiia Leontieva ta osnovna problema psykhologii. *Psykhologii i suspilstvo*. 2006. № 1. S. 53–95.

Miasoid P. Serhii Rubinshtein : zhyttia vyskhidnoiu. *Psykhologii i suspilstvo*. 2009. № 2. S. 7–36.

Myasoed P. A. S. L. Rubinshtejn i V. A. Romenec : deyatelnostnyj i kul'turologicheskij podhody v psihologii. *Psihologiya cheloveka v sovremennom mire. Mat-ly Vseros. nauch. jubilejn. konf., posv. 120-letiyu so dnya rozhdeniya Sergeja Leonidovicha Rubinshtejna : v 6 t. / otv. red. A. L. Zhuravlev i dr. Moskva : Institut psihologii RAN, 2009a. T. 2. S. 122–129.*

Myasoed P. A. Istoriya, logika i psihologiya “paraleloqramma Leont'eva”. *Voprosy psihologii*. 2010. № 6. S. 113–124.

Miasoid P. A. Kurs zahalnoi psykhologii / u 2 t. : pidruch. Kyiv : Alerta, 2011. T. 1. 496 s.

Miasoid P. A. Volodymyr Romenets : vid psykhologii tvorchosti do tvorchosti u psykhologii. *Psykhologii vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman. Kyiv : Lybid, 2012. S. 139–174.*

Miasoid P. A. Kurs zahalnoi psykhologii / u 2 t. : pidruch. Kyiv : Alerta, 2013. T. 2. 758 c.

Myasoed P. A. Tvorcheskoe nasledie V. A. Romenca v istoriko-psihologicheskome znanii. *Psihologicheskij zhurnal*. 2013a. № 3. T. 34. S. 51–59.

Myasoed P. A. Tvorchestvo V. A. Romenca i rossijskaya psihologicheskaya mysl'. *Voprosy psihologii*. 2013b. № 1. S. 106–115.

Miasoid P. Psykhologichne piznannia yak predmet istorychnoho metateoretychnoho analizu. *Cystema suchasnykh metodologii : khrestomatiia v chotyrokhtomakh / uporiad., vidp. red., perekl. A. V. Furman. Ternopil : TNEU, 2015. T. 3. S. 189–208.*

Myasoed P. A. Kategoriya praktiki i metodologiya psihologii. *Voprosy psihologii*. 2015a. № 3. S. 106–115.

Myasoed P. A. Plyuralizm i monizm v metodologii psihologii. *Metodologiya sovremennoj psihologii*. 2015b. Vyp. 5. S. 146–159.

Miasoid P. A. Psykhologichne piznannia : istoriia, lohika, psykhologii. Kyiv : Lybid, 2016a. 560 s.

Miasoid P. A. V. A. Romenets: dialoh z oponentamy (doslidzhennia materialiv zakhystu doktorskoj dysertatsii). *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко. Kyiv : Lybid, 2016b. S. 206–230.*

Miasoid P. Tvorchist V. A. Romentsia i problema liudyny u psykhologii. *Psykhologii i suspilstvo*. 2016v. № 2. S. 48–72.

- Miasoid P. Bibliografiia posmertnykh prats akademika V. A. Romentsia, prats pro noho ta prats pro yoho tvorchist. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2016h. № 2. S. 123–132.
- Myasoed P. A. Romenec Vladimir Andreevich : dannye biografii. *Istoriya rossijskoj psihologii v lichah : Dajdzhest*. 2016a. № 5. S. 51–75.
- Myasoed P. A. Romenec Vladimir Andreevich : dannye bibliografii. *Istoriya rossijskoj psihologii v lichah : Dajdzhest*. 2016b. № 5. S. 125–133.
- Miasoid P. Psykholohiia ta epistemolohiia (pamiati H. O. Balla). *Psykholohiia i suspilstvo*. 2017. № 2. S. 56–73.
- Miasoid P. A. Subiektnyi pidkhdid u psykholohii i liudyna yak predmet piznannia (pamiati V. A. Romentsia). *Filosofski problemy humanitarnykh nauk*. 2018. № 2. S. 41–44.
- Myasoed P. A. Sovetskaya i postsovetskaya psihologiya : problema preemstvennosti. *Voprosy psihologii*. 2018a. № 4. S. 128–139.
- Myasoed P. A. Chelovek v teorii poznaniya i psihologicheskoe poznanie cheloveka (k voprosu o sootnoshenii epistemologii i psihologii). *Metodologiya i istoriya psihologii*. 2018b. Vyp. 3. S. 105–126.
- Miasoid P. Pryntsyp istoryzmu i myslennia u psykholohii. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2019. № 3-4. S. 38–72. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.038>.
- Myasoed P. A. K soderzhatel'nomu opredeleniyu ponyatiya "integraciya psihologii". *Integraciya v psihologii : teoriya, metodologiya, praktika : Integraciya v psihologii : teoriya, metodologiya, praktika : mat-ly III Nac. nauch.-prakt. konf. s mezhdunar. uchast.. Yaroslavl' : RIO YaGPU*. 2020. S. 70–75.
- Miasoid P. Teoriia v istorychnomu postupi psykholohichnoho piznannia. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2021. № 1. S. 36–65. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2021.01>.
- Myasoed P. A. Psihologiya i epistemologiya. *Voprosy psihologii*. 2021. T. 67. № 2. S. 3–13.
- Miasoid P. A., Shatyрко L. O. Naukova biohrafiiia V. A. Romentsia. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко*. Kyiv : Lybid, 2016. S. 17–34.
- Naumenko L. K. Chelovek v kreativnoj vselennoj ("antropnyj princip"). *Al'ternativy*. 2011. № 3. URL : <http://www.intelros.ru/readroom/alternativi/alternativy-3-2011/11457-chelovek-v-kreativnoj-vselennoj-antropnyj-princip.html> (data zvertannya 21.06.2021).
- Nechaev N. I. O vozmozhnosti reintegracii kul'turno-istoricheskoi teorii L. S. Vygotskogo i teorii deyatelnosti A. N. Leont'eva. *Voprosy psihologii*. 2018. № 2. S. 3–18.
- Nyagolova M. D. Vklad A. V. Brushlinskogo v kritiku kul'turno-istoricheskoi teorii myshleniya. *Metodologiya i istoriya psihologii*. 2018. Vyp. 2. S. 22–32.
- O pedagogicheskikh izvrashcheniyah v sisteme narkomprosov. Postanovlenie CK VKP (b) ot 4 iyulya 1936 g. *Narodnoe obrazovanie v SSSR. Obshcheobrazovatel'naya shkola : sb. dokumentov 1917–1937 gg. / sost. A. A. Abakumov i dr.* Moskva : Pedagogika, 1974. S. 173–175.
- Orlov A. B. A. N. Leont'ev – L. S. Vygotskij : ocherk razvitiya skhizisa. *Voprosy psihologii*. 2003. № 2. S. 70–85.
- Orlova E. A. Istoriya antropologicheskij uchenij : ucheb. Moskva : Akademicheskij proekt, Al'ma Mater, 2010. 621 s.
- Petrovskij V. A. Ocherk teorii svobodnoj prichinnosti. *Psihologiya s chelovecheskim licom : gumanisticheskaya perspektiva v postsovetskoj psihologii / pod red. D. A. Leont'eva, V. G. Shehur*. Moskva : Smysl, 1997. S. 124–144.
- Popper K. Logika i rost nauchnogo poznaniya. Izbr. rab. / per. s angl. Moskva : Progress, 1983. 605 s.
- Potebnya A. A. Mysl' i yazyk. Kiev : SINTO, 1993. 192 s.
- Pratsi pro tvorchist i zhyttia akademika V. A. Romentsia. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко*. Kyiv : Lybid, 2016. S. 254–265.
- Prigozhin I. Filosofiya nestabil'nosti. *Voprosy filosofii*. 1991. № 6. S. 46–57.
- Psykholohiia vchynku : Shliakhmy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid; vidp. red. A. V. Furman. Kyiv : Lybid, 2012. 296 s.
- Puzyrej A. A. [Vystuplenie za kruglym stolom "Psihologiya i novye idealy nauchnosti"]. *Voprosy filosofii*. 1993. № 5. S. 3–42.
- Puzyrej A. A. Kul'turno-istoricheskaya teoriya L. S. Vygotskogo i sovremennaya psihologiya. *Puzyrej A. A. Psihologiya, psihotekhnika, psihagogika*. Moskva : Smysl, 2005a. S. 67–183.
- Puzyrej A. A. Neskol'ko kamnej dlya sada Dereka Dzharmana. Genealogiya seksual'nosti Mishelya Fuko i problema normy v psihologii. *Puzyrej A. A. Psihologiya, psihotekhnika, psihagogika*. Moskva : Smysl, 2005b. C. 393–452.
- Pyatigorskij A. Filosofiya i psihologiya : lekciya. URL : <https://ametalnikova.ru/filosofiya-i-psihologiya-aleksandra-pyatigorskogo> (data publikacii 2006 r., data zvertannya 21.03.2021).
- Razmyslov P. O "kul'turno-istoricheskoi teorii psihologii" Vygotskogo i Lurii. *Kniga i proletarskaya revolyuciya*. 1934. № 4. S. 78–86.
- Rannie raboty L. S. Vygotskogo : literaturovedcheskie zametki i teatral'nye recenzii v gazete "Nash ponedel'nik" (Gomel', 1922–1923 g.). *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshchestva i cheloveka "Dubna"*. 2011. № 4. S. 198–223. 2012. № 1. S. 156–225.
- Romenets V. A. Vchynok i problema determinizmu u vitshyzniani psykholohii. Z istorii fi-losofskoi dumky na Ukraini. Kyiv : Naukova dumka, 1965. S. 104–118.
- Romenets V. A. Psykholohiia tvorchosti : navch. posib. Kyiv : Vyscha shkola, 1971. 247 s.
- Romenets V. A. Analiz tvorchoho protsesu. *Filosofska dumka*. 1972. № 1. S. 52–62.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii : navch. posib. Kyiv : Vyscha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1978. 439 s.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii Starodavnoho svitu i serednikh vikiv : navch. posib. Kyiv : Vyscha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1983. 416 s.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii epokhy Vidrozhennia : navch. posib. Kyiv : Vyscha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1988. 408 s.
- Romenec V. A. Predmet i principy istoriko-psihologicheskogo issledovaniya. Disertaciya v forme nauchnogo doklada na soiskanie uchenoi stepeni doktora psihologicheskikh nauk. Kiev, 1989. 42 s.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii XVII stolittia : navch. posib. Kyiv : Vyscha shkola, 1990. 568 s.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii epokhy Prosvitnytstva : navch. posib. Kyiv : Vyscha shkola, 1993. 568 s.
- Romenets V. A. Istoriia psykholohii XIX – pochatku XX stolittia : navch. posib. Kyiv : Vyscha shkola, 1995a. 614 c.
- Romenets V. A. Istorychne stanovlennia psykholohichnykh znan. *Osnovy psykholohii : pidruch. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia*. Kyiv :

Lybid, 1995b. S. 94–110.

Romenets V. A. Vchynok yak pryntsyp pobudovy teorii ta istorii psykholohii. *Osnovy psykholohii : pidruch.* / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia. Kyiv : Lybid, 1995v. S. 161–193.

Romenets V. A. Pisliamova : Postannia kanonichnoi psykholohii. *Osnovy psykholohii : pidruch.* / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia. Kyiv : Lybid, 1995h. S. 605–621.

Romenec V. A. Zhizn' i smert': postizhenie razumom i veroj / 2-e izd. Kiiv : Libid', 2003. 232 s.

Romenets V. A., Manokha I. P. Istoriiia psykholohii XX stolittia : navch. posib. Kyiv : Lybid, 1998. 989 s.

Rubinshtejn S. L. Problema sposobnostej i voprosy psihologicheskoy teorii. *Rubinshtejn S. L. Problemy obshchej psihologii.* Moskva: Pedagogika, 1973. S. 220–235.

Rubinshtejn S. L. *Osnovy obshchej psihologii* : v 2-h t. Moskva : Pedagogika, 1989. T. 1. 320 s. T. 2. 328 s.

Rubinshtejn S. L. Bytie i soznanie. *Rubinshtejn S. L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir.* Sankt-Peterburg : Piter, 2003a. S. 43–280.

Rubinshtejn S. L. Chelovek i mir. *Rubinshtejn S. L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir.* Sankt-Peterburg : Piter, 2003b. S. 281–426.

Rudneva E. I. Pedologicheskije izvrashcheniya Vygotskogo. Moskva : Uchpedgiz, 1937. 32 s.

Saugstad P. Istorija psihologii. Ot istokov do nashih dnei : Imena. Idei. Biografii. Napravleniya. Shkoly / per. s norvezhsk. Samara : Bahram-M, 2008. 544 s.

Svit piznaie sebe cherez liudsku dushu. Besida z akademikom Volodymyrom Romentsem kyivskykh naukovtsiv Andriia Azarkhina y Andriia Romentsia. *Psykholohiia vchynku : Shliakhamy tvorchoosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid; vidp. red. A. V. Furman.* Kyiv : Lybid, 2012. S. 10–17.

Slobodchikov V. I. O lichnostnom, vne- i okolo-lichnostnom sposobah bytiya cheloveka. *Lestvica polnoty obrazovaniya chelovek. Opyt nauchnoj diskussii* / red. i sost. A. A. Ostapenko. Moskva : NII shkol'nyh tekhnologij, 2019. S. 160–173.

Slobodchikov V. I., Isaev E. I. *Osnovy psihologicheskoy antropologii. Psihologiya razvitiya cheloveka. Razvitie sub»ektivnoj real'nosti v ontogeneze.* Moskva : Shkol'naya pressa, 2000. 416 s.

Sokolova E. E. Problema postupka v trudah V. A. Romencya i A. N. Leont'eva : sravnitel'nyj analiz. *Psykholohiia vchynku : Shliakhamy tvorchoosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid; vidp. red. A. V. Furman.* Kyiv : Lybid, 2012. S. 68–84.

Sokolova E. E. Stanovlenie i puti razvitiya psihologii deyatel'nosti (shkola A. N. Leont'eva). Avtoref. diss. ... dokt. psihol. nauk. Moskva, 2021. 42 s.

Stepin V. S. Teoreticheskoe znanie : Struktura, istoriya, evolyuciya. Moskva : Progress – Tradiciya, 2000. 744 s.

Stecenko A. P. Zametki o populyarnosti idej L. S. Vygotskogo za Zapade. *Voprosy psihologii.* 1997. № 1. S. 107–109.

Stranicy istorii : o tom, kak byl uvolen S. L. Rubinshtejn (iz arhiva MGU). *Voprosy psihologii.* 1989. № 4. S. 73–101. № 5. S. 56–63.

Tatenko V. O. Subiektno-vchynkova paradyhma v suchasni psykholohii. *Liudyna. Subiekt. Vchynok : filosofsko-psykholohichni studii* / za zah. red. V. O. Tatenka. Kyiv : Lybid, 2006. S. 316–358.

Tatenko V. A. Problemy sub»ekta v sovremennoj

psikhologii (ukrainskaya shkola). *Filosofsko-psikhologicheskoe nasledie S. L. Rubinshtejna* / otv. red. K. A. Abul'hanova. Moskva : Institut psihologii RAN, 2011. C. 371–387.

Tatenko V. O., Romenets V. A. Vchynok yak pryntsyp pobudovy teorii ta istorii psykholohii. *Osnovy psykholohii : pidruch.* / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia. Kyiv : Lybid, 1995. C. 161–193.

Tatenko V. O., Tytarenko T. M. Volodymyr Andriiovych Romenets (1926–1998) : zhyttia yak vchynok i podiia. *Romenets V. A., Manokha I. P. Istoriiia psykholohii XX stolittia : navch. posib.* Kyiv : Lybid, 1998. S. 7–37.

Tytarenko T. Systema psykholohii Volodymyra Romentsia yak vchynok samopiznannia. *Psykholohiia i suspilstvo.* 2006. № 2. S. 33–53.

Tytarenko T. M. Sotsialno-psykholohichni praktyky konstruiuvannya zhyttievoho shliakhu osobystosti. *Psykholohiia zhyttietvorennia osobystosti v suchasnomu sviti* / za red. T. M. Tytarenko. Kyiv : Milenium, 2016. S. 13–55.

Tulmin S. Mocart v psihologii. *Voprosy filosofii.* 1981. № 10. S. 127–137.

Tul'viste P. Kul'turno-istoricheskoe razvitie verbal'nogo myshleniya (psikhologicheskoe issledovanie). Tallin : Valgus, 1988. 344 s.

Tul'chinskij G. L. Filosofiya postupka : samoopredelenie lichnosti v sovremenom obshchestve. Sankt-Peterburg : Aleteya, 2020. 826 s.

Turban V. V. Problema ontogenezu morali ta moralnosti v ukrainskii i svitovii psykholohii. *Stanovlennia psykholohichnoi dumky v Ukraini : providni idej ta istoriia rozvytku : kolektyvna monohrafiia* / V. V. Turban, L. Z. Serdiuk, Yu. T. Rozhdestvenskyi [ta in.] ; za red. V. V. Turban. Kirovohrad : Imeks-LTD, 2014. S. 9–31.

Turban V. V. Problema ontogenezu morali ta moralnosti v ukrainskii i svitovii psykholohii. *Stanovlennia psykholohichnoi dumky v Ukraini : providni idej ta istoriia rozvytku : kol. monohr.* / za red. V. V. Turban. Kirovohrad : Imeks-LTD, 2014. S. 9–31.

Feofanov M. P. Teoriya kul'turnogo razvitiya v pedologii kak elektricheskaya (sic; recte: eklekticheskaya) koncepciya, imeyushchaya v osnovnom idealisticheskie korni. *Pedologiya.* 1932. № 1-2. S. 21–34.

Frejd Z. Totem i tabu / per. s nem. *Frejd Z. "Ya" i "Ono". Tr. raznyh let : v 2 kn.* Tbilisi : Merani, 1991. Kn. 1. S. 193–350.

Frejd Z. Nedovol'stvo kul'turoj / per. s nem. Harkiv : Folio, 2013. 224 s.

Fromm E. *Iskusstvo lyubvi. Issledovanie prirody lyubvi* / per. s angl. Minsk : Polifakt, 1990. 80 s.

Frumkina R. M. Kul'turno-istoricheskaya psihologiya Vygotskogo – Luriya. Preprint WP6/2006/01. Moskva : GU VShE, 2006. 28 s.

Furman A. Odisseia ukrainskoi psykholohii : mizh dobrom i zlom. *Psykholohiia i suspilstvo.* 2001. № 2. S. 5–11.

Furman A. V. Tvorchist V. A. Romentsia i metodolohiia humanitarnoho piznannia. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. Miasoid; vidp. red. L. O. Shatyрко.* Kyiv : Lybid, 2016. S. 191–205.

Furman A. V. Metodolohiia yak sfera nauky, mysledialnosti, metodolohuvannya. *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A. V. Furmana : kol. monohr.* Ternopil : TNEU, 2019a. S. 6–235.

Furman A. V. Metodolohichne obgruntuvannya predmetnoho polia teoretychnoi psykholohii. *Psykholohiia*

i suspilstvo. 2019b. № 3-4. S. 5–37. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>.

Furman A. V. Metateoretychna rekonstruktsiia predmetnoho polia kanonichnoi psikhologii. *Psikhologhiia osobystosti*. 2019v. № 1. S. 5–20.

Furman A. V. Katehoriialna matrytsia teoretychnoi psikhologii. *Psikhologhiia i suspilstvo*. 2020. № 4. S. 13–51. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.013>.

Chesnokova A. G. Sootnoshenie natural'nogo i kul'turnogo v teorii L. S. Vygotskogo : dualizm ili dialektika? *Vestnik Mosk. un-ta. Ser. 14. Psihologiya*. 2003 № 1. S. 49–59.

Shvedovskaya A. A. Razvitie idej nauchnoj shkoly L. S. Vygotskogo : nauchnye publikacii zhurnala "Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya" (2005–2016). *Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya*. 2016. T. 12. № 3. S. 53–57.

Shkuratov V. A. *Istoricheskaya psikhologiya*. Rostov-na-Donu : Gorod N, 1994. 288 s.

El'konin B. D. Vvedenie v psikhologiyu razvitiya (v tradicii kul'turno-istoricheskoy teorii L. S. Vygotskogo). Moskva : Trivola, 1994. 168 s.

El'konin D. B. L. S. Vygotskij segodnya. *El'konin D. B. Izbr. psihol. trudy*. Moskva : Pedagogika, 1989a. S. 469–474.

El'konin D. B. Ob istochnikah neklassicheskoy psikhologii. *El'konin D. B. Izbr. psihol. trudy*. Moskva : Pedagogika, 1989b. S. 475–478.

El'konin D. B. Priroda detstva i ego periodizaciya. *El'konin D. B. Izbr. psihol. trudy*. Moskva : Pedagogika, 1989v. C. 25–121.

Enciklopediya epistemologii i filosofii nauki / gl. red. I. T. Kasavin. Moskva : Kanon ROOI Reabilitaciya, 2009. 1248 s.

Shchedrovickij G. P. Lev Vygotskij i sovremennaya pedagogicheskaya antropologiya (Eksperimental'naya zhizn'). *Shchedrovickij G. P. Vvedenie v filosofskuyu i pedagogicheskuyu antropologiyu. Raboty 1981–1996 godov*. Moskva : Politicheskaya enciklopediya, 2018. S. 131–182.

Yung K. G. Podhod k bessoznatel'nomu. *Yung K. G. Arhetip i simvol / per. s nem. i angl.* Moskva : Rennans, 1991. C. 23–94.

Yaroshevskij M. G. *Istoriya psikhologii / 3-e izd., pererab.* Moskva : Mysl', 1985. 575 s.

Yaroshevskij M. G. L. S. Vygotskij i marksizm v sovetskoj psikhologii. K social'noj istorii rossijskoj nauki. *Psihologicheskij zhurnal*. 1992. T. 13. № 5. S. 84–99.

Yaroshevskij, M. G. L. S. Vygotskij : v poiskah novoy psikhologii. Sankt-Peterburg : Mezhdunarodnyj fond istorii nauki, 1993. 301 s.

Yaroshevskij M. G. Bez istorii pusta metodologiya. *Voprosy psikhologii*. 1995a. № 4. S. 141–146.

Yaroshevskij M. G. *Istoricheskaya psikhologiya nauki*. Sankt-Peterburg : Mezhdunarodnyj fond istorii nauki, 1995b. 352 s.

Yasnickij A. "Kogda b vy znali, iz kakogo sora..." : K opredeleniyu sostava i hronologii sozdaniya osnovnyh rabot Vygotskogo. *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshchestva i cheloveka "Dubna"*. 2011. № 4 (4). S. 1–52.

Yasnickij A. "Orudie i znak" L. S. Vygotskogo kak "nevinnaya poddelka" : Vvedenie v zaochnyj dialog. *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshchestva i cheloveka "Dubna"*. 2012a. № 5 (1). S. 110–111.

Yasnickij A. K istorii kul'turno-istoricheskoy geshal'tpsikhologii : Vygotskij, Luriya, Koffka, Levin i dr. *Psihologicheskij zhurnal Mezhdunarodnogo universiteta prirody, obshchestva i cheloveka "Dubna"*. 2012. № 5 (1). S. 60–97.

Yasnickij A., Lamdan E. "V avguste 1941-go" : Neizvestnoe pis'mo A. R. Lurii v SShA kak zerkalo "revizionistskoj revolyucii". *Istoriya rossijskoj psikhologii v licah : Dajdzhest*. 2017. № 2. S. 225–292.

АНОТАЦІЯ

М'ЯСОЇД Петро Андрійович.

Культурно-історична психологія і творчість В. А. Роменця.

Дослідження приурочене 95-річчю від дня народження видатного українського вченого, академіка В. А. Роменця (1926–1998) – фундатора культурно-історичної психології, автора теорії вчинку. Його багатопільова мета: проаналізувати способи пояснення природи психічного, побутуючі в культурно-історичній психології, схарактеризувати творчість вченого та поглибити уявлення про предмет цієї дисципліни, проаналізувати теорію вчинку й зробити наступні кроки. У першій частині характеризуються історія й сучасний стан культурно-історичної психології, провідні теорії цього напрямку, проблеми, які не знаходять вирішення. Констатується, що автори праць у цій царині тільки починають дивитися в напрямку, куди титанічними зусиллями й ідеями величного змісту вже проклав дорогу видатний український вчений. Обґрунтовується положення, що теорія вчинку В. А. Роменця наповнює культурно-історичну психологію справжнім змістом й виводить її на принципово новий рівень розвитку. У другій частині дослідження викладаються позиції концепції, яка задає орієнтири аналізу творчості В. А. Роменця, здійснюється періодизація творчості, теорія вчинку характеризується як пояснення природи і сутності об'єктивної психічного у вчинку як наріжному способі історичного буття людини в культурі. За В. А. Роменцем, образ людини в історії культури постає свідченням психології епохи, на цій підставі виокремлюються історичні рівні становлення психологічних знань. Мовою вченого подаються позиції складових теорій вчинку – теорії творчості, історії всесвітньої психології, історичної психології, життєвого шляху людини, філософії минулого, теорії джерел людського життя, людини як натхненної особистості, канонічної психології. Наводяться визначення компонентів наріжної у мисленні В. А. Роменця тріади: людина – вчинок – світ. Наголошується, що завдячуючи творчості вченого психологія наповнюється справжнім гуманістичним змістом й висвітлюється культурно-історична місія цієї науки – нагадувати людям про відповідальність за зроблене і не зроблене, за скоєне і згаєне. Стверджується, що створена вченим система знань не має аналогів у світовій психології. У третій частині дослідження аналізується вирішення В. А. Роменцем основної проблеми психології, осмисленої відношенням "суб'єктивне – об'єктивне", у цьому зв'язку окреслюється місце творчості вченого в українській і світовій науці. Показується, що теорія вчинку конструюється мисленням, котре здійснюється як вчинок, що теорія вчинку є історико-логіко-психологічним продуктом,

що її створення є логічним завершенням історії психології. Демонструється, що творчість В. А. Роменця перебуває у рідній провідній тенденції історії епістемології, котра пролягає від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму. Вводиться положення про принцип причетності, котрий фіксує факт безпосередньої присутності людини у пізнавальному процесі й надалі поглиблюється ідеєю тотожності мислення і буття. Показується, що принцип причетності сутнісно характеризує творчість В. А. Роменця й відкриває можливість бачити, що психологічне пізнання здійснюється в особі конкретного вченого й що індивідуальне у цьому процесі належить до царини закономірного як історико-логіко-психологічного. Те, що в епістемології виступає як антропоцентризм, у психології постає підґрунтям антропологічного підходу, предметом якого є психічне людини як безпосередньо присутньої способом властивого їй життя у бутті світу. Формулюються позиції антропологічного підходу, відзначається, що підхід конститується у процесі аналізу творчості В. А. Роменця й слугує вивченню життя людини в його конкретно-психологічному вимірі.

Ключові слова: творчість В. А. Роменця, теорія вчинку, культурно-історична психологія, психічне, історія психології, історія культури, історія епістемології, основна проблема психології, моністичне мислення, принцип причетності, ідея тотожності мислення і буття, антропологічний підхід у психології.

ANNOTATION

Petro MYASOID.

Cultural-historical psychology and V.A. Romenets' creativity (To the 95th anniversary of his birth).

The study is dedicated to the 95th anniversary of the birth of a prominent Ukrainian scholar, Academician V. Romenets (1926–1998) – the founder of cultural and historical psychology, the author of the theory of deed. The purpose of the study is to analyze ways of explaining the nature of the mental that exist in cultural and historical psychology, to characterize the work of the scholar and deepen the understanding of the subject of this discipline, and to analyze the theory of deed and take the next steps.

The first part of the study characterizes the history and current state of cultural and historical psychology, the leading theories in this area, the problems that are not solved. It is stated that the authors of works in this field are just beginning to look in the direction, where the prominent Ukrainian scholar has already paved the way with Herculean efforts and ideas of great significance content. The article substantiates the proposition that the theory of deed of V. Romenets fills cultural-historical psychology with the real content and brings it to a fundamentally new level of development.

The second part of the study presents the positions of the concept that sets the guidelines for analyzing the work of V. Romenets, periodization of creativity; the theory of deed is characterized as an explanation of the nature and essence of objectification of mental in action as a cornerstone of historical human existence in culture.

According to V. Romenets, the image of a person in the history of culture appears as evidence of the psychology of the era, on this basis, the historical levels of formation of psychological knowledge are distinguished. The components of the theory of deed is given to the words of the scholar: the theory of creativity, the history of world psychology, historical psychology, the life path of a person, philosophy of the transitory, the theory of the sources of human life, a person as an inspiring personality, canonical psychology. The definitions of the components of the main triad in V. Romenets' thinking are given: person – deed – world. It is noted that due to the work of the scientist, psychology is filled with proper humanistic content and highlights the cultural and historical mission of this science, which is to remind people of the responsibility for what has been done and has not been done, for what has been done and has been lost. It is claimed that the system of knowledge created by the scholar has no analogs in world psychology.

The third part of the study analyzes Romenets' solution to psychology's main problem, represented by the relationship "subjective – objective". In this regard, the place of the scholar's creativity in Ukrainian and world science is determined. It is shown that the theory of deed is constructed by thinking, which is implemented as a deed, the theory of deed is a historical-logical-psychological product, its completion is the logical conclusion of the history of psychology. It is shown that the creativity of V. Romenets is in line with the leading trend in the history of epistemology, which runs from dualism to increasingly meaningful monism. A provision on the principle of involvement is introduced, which fixes the fact of a person's direct presence in the cognitive process and is further deepened by the idea of the identity of thinking and being. It is shown that the principle of involvement essentially characterizes the creativity of V. Romenets and opens the possibility to see that psychological cognition is carried out by a particular scholar and that the individual in this process lies in the realm of natural as historical-logical-psychological. That which in epistemology acts as anthropocentrism, in psychology arises as the basis of the anthropological approach, the subject of which is the mental of a person as a directly present way of being inherent in it in the being of the world. The positions of the anthropological approach are formulated, it is noted that the approach is formed in the process of analyzing the creativity of V. Romenets and serves to study human life in its specific psychological dimension.

Key words: creativity of V. Romenets, theory of deed, cultural-historical psychology, mental, history of psychology, history of culture, history of epistemology, the main problem of psychology, monistic thinking, the principle of involvement, the idea of identity of thinking and being, anthropological approach in psychology.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Іван ДАНИЛЮК,
д. психол. н., проф. Анатолій В. ФУРМАН.

Надійшла до редакції 17.08.2021.
Підписана до друку 23.08.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

М'ясоїд П.А. Культурно-історична психологія і творчість В.А. Роменця.

Психологія і суспільство. 2021. №2. С. 16–77. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.016>